

POGLAVLJE 1

**Depopulacija kao politički izazov
u kontekstu globalnih
demografskih trendova**

Wolfgang Luc i Nikolas Gejli

1 Uvod: pad broja stanovnika iz istorijske perspektive

Ljudska stanovništva su tokom istorije preživljavala cikluse rasta i opadanja. Sve do kraja 19. veka promene u stopi mortaliteta i migracije bili su glavni pokretači fluktuacija u veličini stanovništava širom sveta, nakon čega je opadanje nataliteta postalo treći važan faktor. Sa depopulacijom su se suočili mnogi delovi Evrope, na primer, teritorija današnje Republike Irske. Broj njenih stanovnika opao je sa 6,5 miliona 1841. godine na 5,1 milion u roku od deset godina tokom „Velike gladi“; nakon toga su sledili stalni gubici, a najniži broj od 2,8 miliona stanovnika dostignut je 1961. godine (McCarthy, 1961). Ovo je dovelo do ogromnih poremećaja u društvu u to vreme, ali nije sprečilo irsko stanovništvo da se do izvesnog stepena oporavi, a kasnije i da postane školski primer razvojnog uspeha. U istorijskom kontekstu, sadašnji pad broja stanovnika u Srbiji i drugim zemljama jugoistočne Evrope nije bez presedana niti nužno podrazumeva propast u budućnosti. U ovom uvodnom delu postavice ove izazove u globalnu demografsku i istorijsku perspektivu.

Možda je u našoj ranoj istoriji već bilo slučajeva kada je *Homo sapiens* bio blizu izumiranja. Tri glavne pretnje neposredno su uticale na mortalitet ljudi u istorijskom kontekstu: nestašica hrane, bolesti i sukobi. Kada je neolitska revolucija pre nekih 12.000 godina do-

vela do obilnijih i stabilnijih zaliha hrane, to je za posledicu imalo značajno povećanje ljudskog stanovništva, ali se procenjuje da je do 1500. godine broj stanovnika u svetu ostao ispod 500 miliona. Sredinom 14. veka ukupan broj stanovnika u svetu zapravo je opao; bubonska kuga je okončala dotad nezabeležen broj života – procenjuje se da je između 35 i 200 miliona ljudi umrlo od zaraze kugom (vidi tabelu 1). Bilo je potrebno više od 100 godina nakon bubonske kuge da broj stanovnika nastavi svoju dotadašnju putanju.

Broj ljudi u svetu dostigao je milijardu tek početkom 19. veka, a kao procena ove prekretnice često se navodi 1804. Druga milijarda došla je 1927, a treća već 1960. godine, posle znatno kraćeg perioda. Uprkos generalno visokim stopama fertiliteta u to vreme, stope mortaliteta, posebno među decom, zadržale su rast broja stanovnika na relativno sporijem tempu nego što je mogao biti. Periodične pandemije prikazane u tabeli 1 bile su samo jedan od razloga za ovako visok nivo mortaliteta, a glavni uzroci leže u hroničnim stanjima pothranjenosti i visokoj prevalenci uobičajenih zaraznih bolesti. Očekivani životni vek bio je do 1850. godine prilično konzistentan širom Evrope i iznosio je oko 40 godina, s manjim regionalnim razlikama. Danas novorođena deca u Evropi mogu očekivati da će živeti duplo duže.

od 1331. do 1351.	kuga	35–200 miliona
1520.	velike boginje	56 miliona
17. vek	epidemije kuge	3 miliona
od 1817. do 1923.	epidemije kolere	1 milion
1855.	„treća kuga“	12 miliona
od 1889. do 1890.	„ruski grip“	1 milion
od 1918. do 1919.	„španski grip“	40–50 miliona
od 1957. do 1958.	„azijski grip“	1,1 milion
od 1968. do 1970.	„hongkonški grip“	1 milion
od 1991. do danas	HIV/AIDS	25–35 miliona
od 2002. do 2003.	SARS	770 hiljada
od 2009. do 2010.	„svinjski grip“	200 hiljada
od 2012. do danas	MERS	850+ hiljada
od 2014. do 2016.	ebola	11,2 hiljade
od 2019. do oktobra 2020.	kovid-19	iznad 1 milion

Tabela 1. Rezime najvažnijih pandemija od 1300. godine. Procene smrti se zasnivaju na različitim izvorima koje su dali LePan (2020) i Svetska zdravstvena organizacija (2020).

Stalna borba za opstanak dovela je do toga da praktično svi tradicionalni sistemi kulturnih vrednosti i religije stavljaju snažan naglasak na reprodukciju kako bi se povećao rast broja stanovnika i izbegao pad, pošto je svaki značajan uticaj koji je društvo imalo na nivoe mortaliteta ostao nedostizhan. U avramskoj tradiciji, „rađajte se i množite“ bila je suštinska zapovest koju je Bog dao Adamu i Evi, prema knjizi Postanja; ta su načela odjeknula u mnogim drugim kulturama.³ Vrednost većeg rasta broja stanovnika uključivala je čak i oblast političke moći i upravljanja, kao što je napisano u biblijskoj Knjizi Solomonovoj (14:28): „U mnoštvu je naroda slava caru.“ Rimski filozofi uglavnom su razmišljali na isti način, a mnogi su se zalagali za rani brak, porez na celibat i nagrade za brak i roditeljstvo (Goswami, 1985).

Međutim, već u staroj Grčkoj Platon je spekulisao o optimalnom broju stanovnika, što znači da je već postojalo poimanje da može biti previše ljudi, kao i premalo, u zavisnosti od okolnosti. On je sugerisao da bi idealan broj stanovnika za grčku grad-državu bio na konstantnom nivou od 5.040 domaćinstava, uglavnom zato što je taj broj lako deljiv mnogim brojevima (pa i brojem 12, koji je imao svetu dimenziju u staroj Grčkoj), kao i da će ovo ograničenje broja pomoći ljudima da sposobno obavljaju svoje uloge građana jer će poznavati zajednicu i izbegavati anonimnost.⁴ Debate o relativnim prednostima malog ili velikog broja stanovnika vodile su se i u drevnoj Kini još u 6. veku pre nove ere (Xueyuan, 2019).

Tokom većeg dela srednjeg veka, kada su se društvene pojave posmatrale fatalistički i kada se rast stanovništva cenio kao nusproizvod prirode, engleski kralj Henri IV dao je čuvenu izjavu koja povezuje održivost države sa dobrobiti onih koji žive u kraljevstvu i samim brojem stanovnika. „Snaga i bogatstvo kraljeva sastoje se u broju i raskoši njihovih podanika“, rekao je on navodno oko 1400. godine (Stangland, 1904). Otprilike u isto vreme, arapski filozof i istoričar Ibn Haldun pisao je u Tunisu o privrednim koristima rasta broja stanovnika jer je to stvorilo uslove za sve veću specijalizaciju i podelu rada, što će zauzvrat dovesti do većih prihoda.⁵

Vežu između rasta broja stanovnika i privrede naglašavali su i merkantilisti u Engleskoj, posebno Džon Grant, Vilijam Peti i Edmund Halej, kao i Johan Peter Zismilh u Pruskoj. Ovi mislioci iz 17. veka smatrali su da će nacije s najviše ljudi i materijalnih dobara opstati i dominirati nad drugima. Iz ove perspektive proizašle su sasvim konkretne preporuke politika, kao što su kazne za nesklapanje braka ili ograničavanje odlazne migracije (osim u njihove kolonije). Džon Grant, koga ponekad nazivaju ocem demografije, objavio je 1662. godine *Bills of Mortality* (Evidencije umrlih), što su prve poznate statističke tabele u demografiji. Poznato je da je on ukazao na to da je na svakih 100 dece rođene u Londonu samo 16 još uvek bilo živo u 36. godini, a samo 3 u 66. godini (Graunt, 1662). Ovaj izuzetno visok nivo smrtnosti, gledano iz današnje perspektive, takođe je pokazao da najveći potencijal za povećanje rasta broja stanov-

nika leži u smanjenju mortaliteta dece. Upravo to se dogodilo na početku demografske tranzicije u 19. veku, ali se to nije smatralo održivom opcijom pre pojave savremene medicine i higijene, pa se stoga rasprava u vreme Granta i merkantilista uglavnom fokusirala na fertilitet.

Reprodukcija je bila glavni fokus i Roberta Maltusa, koji je verovao da su ljudska bića, poput biljaka ili životinja, „podstaknuta“ da rastu snažnim „instinktom“ sve dok ih ne zadrže određene granice. On je video presudnu granicu rasta ljudske populacije u dostupnosti hrane i onoga što je nazivao sredstvima za život. Maltus je tvrdio da broj stanovnika raste geometrijski (eksponencijalno), ali da snabdevanje hranom može da raste samo linearno zbog ograničene dostupnosti zemljišta i sve manjeg prinosa na uloženu radnu snagu. On je predvideo periodične periode gladi koji će zaustaviti rast broja stanovnika (pozitivna ograničenja) kada rast dostigne takve granice. Maltus nije zanemario mogućnost dobrovoljnog smanjenja fertiliteta (preventivna ograničenja) kroz celibat ili apstinenciju u braku, mada je to smatrao nerealnim jer „strast između polova nikada neće nestati“ (Malthus, 1798).

Ova perspektiva o ljudskoj prirodi i tendencijama stanovništva da raste opstala je kao moćan narativ do danas i od tada se ispoljavala na različite načine. Naročito je inspirisala izveštaj iz 1972, *Limits of Growth* (Granice rasta), koji je objavio Rimski klub (Meadows i dr., 1972). Ovaj naučni izveštaj imao je najveći broj objavljenih primeraka u istoriji, a koristio je metode kompjuterske simulacije da brojevima potkrepi gorenavedene maltuzijanske tvrdnje, uz zalihe nafte kao presudni ograničavajući faktor, kao i ograničavajući faktor snabdevanja hranom. U istom maniru, dve uticajne knjige *The Population Bomb* (Populaciona bomba) i *The Population Explosion* (Populaciona eksplozija), obe dela biologa Pola Erliha (Ehrlich, 1968; Ehrlich i Ehrlich, 1990) doprinele su u velikoj meri da se skrene globalna politička pažnja na potencijalne opasnosti povezane s brzim rastom broja stanovnika u svetu. Poslednjih godina ovaj strah od rasta broja stanovnika povezan je s direktnim doprinosom emisijama gasova staklene bašte i otežavanjem prilagođavanja na već neizbežne klimatske promene (IPCC, 2014).

Bez obzira na ovu zabrinutost zbog opasnosti koje su povezane sa ubrzanim rastom broja stanovnika, sve veći broj stanovnika i dalje se u oblasti nacionalne politike uglavnom doživljava kao nešto poželjno. Promena broja stanovnika na ovom nivou uvek je bila usko povezana s percipiranom održivošću država i njihovom snagom u odnosu na susedno stanovništvo, kao u slučaju tradicionalne francusko-nemačke borbe za uticaj i opstanak.

Posle poraza Francuske u ratu 1870–1871. različiti demografski trendovi privukli su mnogo više pažnje, pri čemu je značajno niži fertilitet Francuza u prethodnim decenijama bio povezan sa slabošću na bojnopolju.

³ Na primer, u hinduizmu, vidi Christine E. Gudorf, *Comparative Religious Ethics: Everyday Decisions for our Everyday Lives* (Uporedna verska etika: svakodnevne odluke za naš svakodnevni život), i u različitim kulturama podsaharske Afrike, vidi Takyiwaa Manuh, Esi Sutherland-Addy (eds), *Africa in Contemporary Perspective* (Afrika u savremenoj perspektivi).

⁴ Platon, *Zakoni*.

⁵ Ibn Haldun, *Al-Mukadima* (Predgovor).

Čak su se i ljudi koji su u to vreme bili izrazito drugačijih filozofskih pogleda slagali oko pitanja stanovništva. Demograf Arsen Dimon smatrao je da „nacija mora imati dovoljno veliko stanovništvo da bi održala stabilnu ravnotežu sa svojim susedima“ (Dumont, citirano prema Teitelbaum i Winter, 1985). Dimon je tražio ravnotežu sa onim što je opisao kao rastuće neželjene posledice savremenog života po reprodukciju, poznate kao „društvena kapilarnost“, ili ograničavanje fertiliteta kada je bilo korisno penjati se društvenim lestvicama. „Od trenutka kada mašta i privlačnost idealnog stupaju na scenu, pred nama je novi princip stanovništva“, tvrdio je dok su trendovi dalje napredovali. Nakon pregleda rezultata francuskog popisa stanovništva 1907, neimenovani nemački profesor navodno je rekao: „Više kovčega nego kolevki: ovo je početak kraja ... finis Galliae“ (Savant, citirano prema Teitelbaum i Winter, 1985). U godinama koje su usledile ta saznanja su stvorila francuske demografske strahove i cikluse pronatalizma, tradiciju koja se u nekom obliku nastavlja do danas i koja je inspirisala razmišljanja u mnogim zemljama izvan Francuske.

Uzroci savremenog opadanja broja stanovnika, niske stope fertiliteta i visoke odlazne migracije povezani su s visokim stepenom individualne aktivnosti i relativno su novi u okviru ljudske istorije. Umesto da bude direktnije određen prirodom ili neizbežnim događajima, ovaj pad broja stanovnika kreće se od savremenog života i šireg spektra demografskih ponašanja – fertiliteta, mortaliteta i migracija – do dublje sfere lične kontrole. Međutim, demografska ponašanja još uvek nisu samo „izborna“ ili nezavisna od spoljnog uticaja. Postoji niz suprotstavljenih odgovornosti i prepreka koje obeshrabruju ljude da imaju onoliko porodicu koliko navodno žele – 2,2 dece u proseku u Evropi (OECD, 2016), a migracije često uključuju element primoranosti, tj. do njih dolazi iz ekonomske nužde. Savremene promene stanovništva, u meri u kojoj su uzrokovane upornim premeštanjem ljudi iz jednog regiona u drugi, predstavljaju možda najkonsekventniji dugoročniji aspekt međunarodnih odnosa. Kako je dinamika između zemalja danas u Evropi manje suparnička nego u prošlosti, diskusija o migracijama okreće se ka

ispitivanju neravnoteže i pronalaženju solidarnosti s regionima pošiljaocima koji su pogođeni padom stanovništva usled migracija.

I privredni sistem i stav javnosti generalno očekuju da će se rast broja stanovnika nastaviti, jer je to konstanta u psihi modernog društva. Na ovu situaciju uticalo je ljudsko iskustvo, posebno tokom poslednje četiri decenije 20. veka, tokom kojih je zaista velika većina zemalja u svetu doživela brz rast broja stanovnika. Dok obračun kraja ovog većeg trenda dugog 300 godina dolazi u ovom veku, Zapadna Evropa barem je privremeno izbegla da se suoči sa ovom promenom kroz dolaznu migraciju iz svog susedstva, kao i s drugih kontinenata. Ovo ostavlja druge regione, poput Balkana, da budu u prvoj grupi zemalja (zajedno sa ostalima iz istočne Azije) koja se bavi savremenom „dobrovoljnom“ depopulacijom.

Jednostavno uzimanje trenutne veličine stanovništva zemlje kao norme prilično je proizvoljno, a beskrajni rast broja stanovnika je po definiciji neodrživ. Dakle, u nekom trenutku usporavanje rasta ili prestanak rasta broja stanovnika predstavljaju prirodnu i očekivanu pojavu (Lutz, Sanderson i Scherbov, 2001). Ipak, postoji više izazova koji se tiču pada broja stanovnika u određenim granicama, s obzirom na uzroke koji stoje iza toga.

U ovom izveštaju pozabavićemo se tim pitanjem iz višedimenzionalne demografske perspektive, što znači da nećemo posmatrati samo broj stanovnika i starosnu strukturu, već ćemo praviti diferencijaciju i po nivou obrazovanja i učešću u radnoj snazi. Očekujemo manja, ali više kvalifikovana društva širom Evrope, a kako ljudski resursi budu postajali specijalizovaniji i vredniji, doći će do još veće konkurencije za radnike. Ako zapadnoevropske zemlje koje ciljaju na Balkan (kad je reč o migracijama) ne obrate veću pažnju na uticaje na zemlje porekla, umesto da ih prvenstveno vode nestašice na sopstvenim, domaćim tržištima rada, rizikuju da podriju dugoročni privredni i društveni razvoj balkanskog regiona. U narednim poglavljima raspravljat će se o značaju ljudskog kapitala u kontekstu opadanja broja stanovnika i s time povezanih većih stopa starenja.

2 Završna faza demografske tranzicije

Demografska tranzicija je napredovanje demografskih režima od visoke stope nataliteta i mortaliteta u predindustrijskoj eri do srednje faze kada stope mortaliteta opadaju i izazivaju brz rast broja stanovnika, sve dok stope nataliteta konačno ne opadnu, a rast broja stanovnika ne postane umeren ili ne prestane. Ova tranzicija, koja se ranije označavala i kao „demografska revolucija“, okarakterisana je kao prelazak sa nekontrolisanog visokog nivoa nataliteta i mortaliteta na savremeni sistem kontrolisanih i niskih nivoa ovih stopa (u kontekstu fertiliteta, „kontrolisano“ se odnosi u suštini na reproduktivno ponašanje pojedinaca/parova, dok u kontekstu mortaliteta takođe ima jaku javnozdravstvenu komponentu). Me-

đuetape demografske tranzicije – kada su stope mortaliteta već pale, dok je natalitet i dalje visok – povezane su s brzim prirodnim rastom broja stanovnika, pri čemu se „prirodan“ odnosi na saldo rođenih i umrlih (ne uzima se u obzir odlazna migracija, koja je u otvorenim stanovništvima treći faktor koji utiče na promene stanovništva).

Dok je u procesu demografske tranzicije opadanje mortaliteta skoro uvek predmet univerzalne težnje, visoke norme fertiliteta često su duboko ukorenjene u kulturama i obično im je potrebno više vremena da se prilagode bilo kakvom poboljšanju kada je reč o mor-

talitetu. Tek nakon što (i) stopa nataliteta padne ispod takozvanog „nivoa proste reprodukcije“ od dvoje preživle dece po ženi i (ii) prođe vremenski period kada mlada starosna struktura rezultira povećanjem broja žena koje ulaze u reproduktivno doba (sa usporavanjem zamaha rasta tokom vremena), rast broja stanovnika konačno se zaustavlja. Precizno vreme ovog procesa varira od stanovništva do stanovništva i u zavisnosti od trendova u mortalitetu.

1. Fertilitet mora biti u okviru računice o svesnom izboru (na nivou žena ili parova), što znači da se mora pomeriti iz domena fatalizma u domen svesno planiranog ponašanja.
2. Niži fertilitet mora biti koristan.
3. Moraju postojati kulturno prihvatljiva sredstva za sprečavanje rađanja.

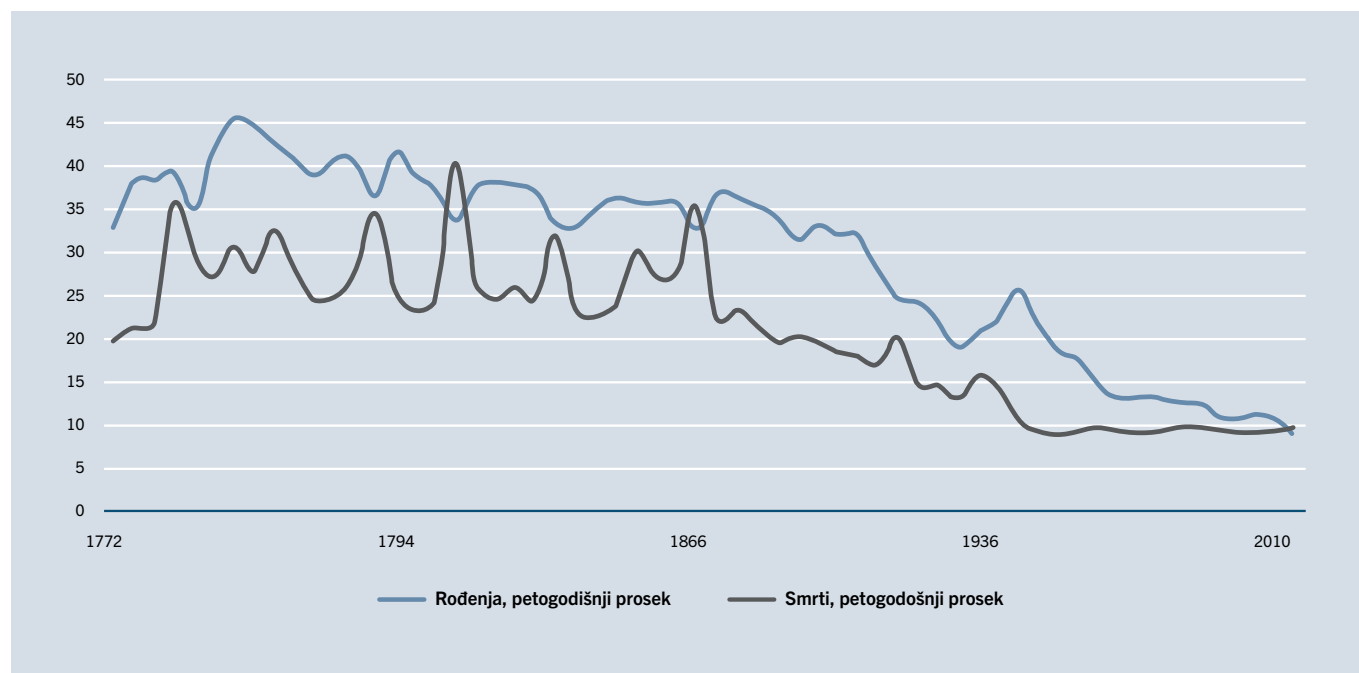
Ovaj okvir delotvorno predstavlja ideju da ne postoji jedinstveni uzrok pada fertiliteta. Umesto toga, moraju se spojiti kognitivni faktori (povezani sa obrazovanjem), ekonomski faktori (povezani i sa urbanizacijom) i faktori povezani sa kontracepcijom. Ovi preduslovi u prošlosti su bili potrebni u Evropi da ubrzaju pad fertiliteta na isti način kao što su još uvek potrebni u današnjim afričkim zemljama koje žele da ublaže fertilitet i ubrzaju sopstveni proces demografske tranzicije i privrednog razvoja.

Stope mortaliteta uglavnom su pokazale stalna poboljšanja, ali je bilo i nekih značajnih diskontinuiteta, kao što su pandemija side koja je dovela do značajnog smanjenja očekivanog životnog veka u nekim afričkim zemljama ili pogoršanje uslova mortaliteta uglavnom među niskoobrazovanim muškarcima u nekim delovima bivšeg Sovjetskog Saveza. Ali u svom opštem obliku, proces de-

mografske tranzicije smatra se univerzalnim u modernoj istoriji i suštinski nepovratnim.

U ovom trenutku različita stanovništva širom sveta nalaze se u veoma različitim fazama univerzalnog procesa demografske tranzicije. Ovaj proces je u Evropi završen pre nekoliko decenija, sada je završen i u većini zemalja Azije i Amerike, ali i dalje traje u velikom delu Afrike, gde je većina zemalja još u fazi koja je povezana s brzim rastom broja stanovnika. Upečatljiv kontrast u demografskim obrascima koji se trenutno primećuje u različitim delovima sveta u suštini je posledica toga što se različita stanovništva nalaze u različitim fazama ovog univerzalnog procesa.

Koncept demografske tranzicije prvobitno je pokrenut posmatranjem pada nataliteta u mnogim evropskim zemljama tokom prvih nekoliko decenija 20. veka. Demografi Voren Tompson (1929), Adolf Landri (1934) i Frenk Noutstin (1945) prvi su klasifikovali zemlje u različite stadijume ovog univerzalnog procesa koji zemlje dovodi iz stanja visoke stope nataliteta i mortaliteta u stanje koje na kraju karakteriše niska stopa nataliteta i mortaliteta. U toj ranoj literaturi pokretač ovog procesa jednostavno je nazvan „modernizacija“, bez dubljeg preciziranja u smislu relevantnih uzročnih mehanizama koji pokreću promene. Ali ono što su demografi verovatno imali na umu bio je opšti društveno-ekonomski razvoj kao razlog za smanjenje opšte stope mortaliteta (OSM), koju je obično pratio pad opšte stope nataliteta (OSN) nakon varijabilnog kašnjenja. Kao posledica razlike između ove dve stope, stopa prirodnog priraštaja (SPP) stanovništva porasla bi tokom određenog vremenskog perioda. Ne uzimajući u obzir dolaznu i odlaznu migraciju, ova razlika je razlog rasta broja stanovnika u stanovništvima širom sveta.

Slika 1. Demografska tranzicija u Finskoj, s petogodišnjim prosekom stope nataliteta i mortaliteta na 1.000 ljudi od 1722. do 2017.

Izvor: Lutz, 1987; javna statistička agencija Statistika Finske za poslednje godine

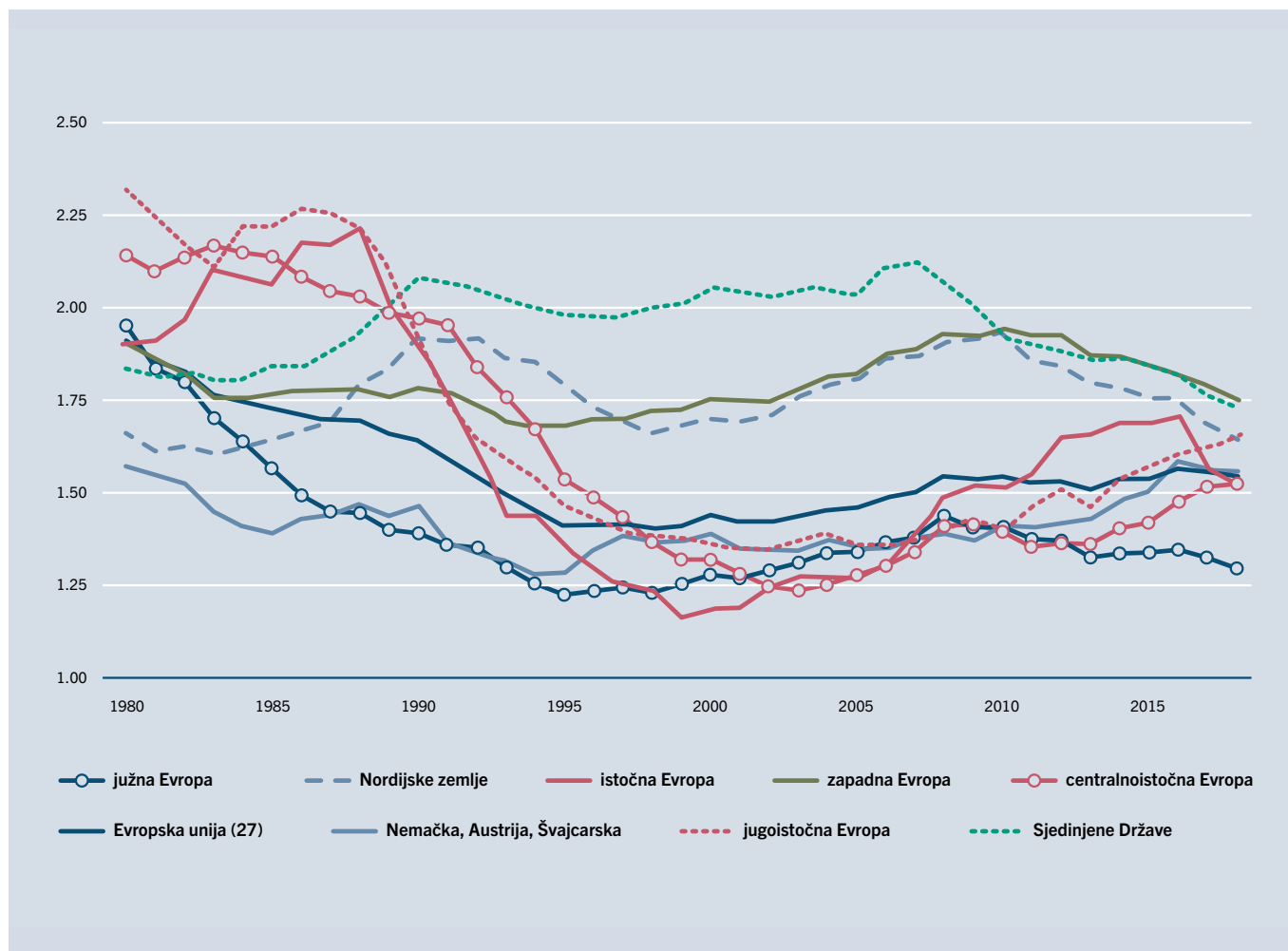
Slika 1 ilustruje ovaj proces u Finskoj, koja ima najdužu demografsku vremensku seriju na nacionalnom nivou na svetu, s godišnjim podacima o stopi mortaliteta i nataliteta od 1722. Nakon jakih fluktuacija sredinom 19. veka, 1870-ih godina počinje trajni pad stope mortaliteta. Poređenja radi, stopa nataliteta u Finskoj počela je da opada tek oko 1920. Tokom ovog pedesetogodišnjeg perioda, ili perioda zaostatka, broj stanovnika rastao je stopom od 1,3% do 1,4% godišnje.

Iako je u početku predstavljao samo opis demografskog iskustva u današnjim zemljama s niskim fertilitetom, koncept demografske tranzicije dodatno je razrađen u poslednjih nekoliko decenija. Demografska tranzicija je u suštini postala osnova za sve međunarodne projekcije stanovništva, koje jednoobrazno pretpostavljaju da će, jednom kada započne proces opadanja mortaliteta, slediti pad fertiliteta sve dok se ne dostigne nivo oko ili ispod nivoa proste reprodukcije. Moć predviđanja demografske tranzicije opravdava njenu karakterizaciju kao „teorije“ u duhu kritičkog racionalizma (Popper, 1959), iako je bilo kritika da ta teorija još nije dovoljno detaljna u pogledu toga pod kojim preciznim uslovima dolazi do opadanja mortaliteta i fertiliteta, kao i šta utiče na brzinu opadanja.

Ključna komponenta teorije demografske tranzicije takođe je predviđanje njene nepovratnosti, hipoteza koju još nije opovrglo nijedno stanovništvo. Naprotiv, u pogledu fertiliteta postoje primeri zemalja koje su nakon prolaska kroz tranziciju fertiliteta ponovo pale u siromaštvo, poput Republike Moldavije nakon raspada Sovjetskog Saveza (koja je postala najsiromašnija zemlja u Evropi, sa BDP-om po osobi korigovanim u odnosu na paritet kupovne moći koji je niži od zemalja kao što su Angola i Nigerija).

Ipak, stopa fertiliteta u Moldaviji dalje je opala na nivo od 1,6 dece po ženi, za razliku od 5-6 dece u zemljama rane demografske tranzicije u Africi. Uprkos manjem oporavku, malo je verovatno da će se natalitet u Moldaviji vratiti na nivo pre tranzicije.

Promenu bračnih obrazaca, a posebno uspon vanbračnih zajednica, zajedno s promenama vrednosti u vezi sa seksualnošću i postmodernim vrednostima uopšte, naučnici Lestangea i Van de Kaa (Lesthaeghe, 2010; Van de Kaa, 1987) takođe su označili kao „drugu demografsku tranziciju“, jer su ove društvene promene videli kao razlog za drugi talas pada fertiliteta koji je doveo fertilitet ispod nivoa proste reprodukcije.

Slika 2. Trendovi stope ukupnog fertiliteta (SUF) u različitim delovima Evrope i SAD od 1980.

Neistražena oblast: Fertilitet i mortalitet nakon demografske tranzicije

Ne postoji široko prihvaćen, dosledan teorijski okvir za razumevanje kako se nivoi fertiliteta i mortaliteta razvijaju kada se demografska tranzicija završi. Na intuiciju mnogih demografa i drugih analitičara u pogledu razmišljanja o budućim nivoima fertiliteta snažno su uticale numeričke vrednosti koje su dobijene iz niza široko korišćenih projekcija svetske populacije koje redovno proizvodi Odeljenje Ujedinjenih nacija za stanovništvo od 1960-ih. Ove projekcije odražavale su dominantno razmišljanje u to vreme – da bi se povećanje očekivanog životnog veka izjednačilo s krivom preživljavanja koja bi postajala sve više pravougaona, ali se ne bi pomerala udesno, i da bi se fertilitet svih zemalja približio „stopi ukupnog fertiliteta“ (SUF) od 2,1, takozvanom fertilitetu na nivou proste reprodukcije, koji odražava novu dugoročnu ravnotežu koja bi bila postignuta. Ove pretpostavke, zajedno sa pretpostavkom o budućnosti s malo međunarodnih migracija ili bez njih, rezultirale su demografskim izgledima u kojima bi na duge staze, nakon što prođe kroz poteškoće demografske tranzicije, svako stanovništvo bilo u stabilnoj ravnoteži i u kojima se zemlje ne bi smanjivale ili povećavale. U odsustvu bilo kakvog ubedljivog alternativnog narativa o budućnosti, ovaj skup pretpostavki imao je smisla i bio je politički pogodan u kontekstu Ujedinjenih nacija jer nijedna vlada nije morala da se plaši budućnosti u kojoj bi se njeno stanovništvo smanjivalo ili raslo unedogled.

Međutim, poslednjih decenija su se sve tri pretpostavke koje dovode do ove predviđene stabilnosti pokazale kao pogrešne. Očekivani životni vek u sve većem broju zemalja premašio je ranije pretpostavljene gornje granice (Oeppen i Vaupel, 2002), dok su se migracije nastavile, pa čak i povećale tokom vremena u nekim regionima. Pored toga, stope fertiliteta – koje su najuticajnije pokretači dugoročnih demografskih trendova – nastavile su da padaju ispod nivoa proste reprodukcije u skoro svakoj zemlji koja je dostigla taj prag. Kao što je objašnjeno u odeljku 6, nivo proste reprodukcije od 2,1 je teorijska konstrukcija, tako da ne iznenađuje što nema analogije u stvarnim trendovima bilo koje zemlje koji nekim čudom ne zaustavljaju svoj pad kada dostignu nivo proste reprodukcije od 2,1 ili drugi. Zbog toga većina međunarodnih projekcija stanovništva sada pretpostavlja konvergenciju nivoa fertiliteta na nižem nivou, kao što je SUF od oko 1,85 prema projekcijama UN i Vitgenštajnovog centra za demografiju i globalni ljudski kapital (Centar Vitgenštajn), istraživačke institucije fokusirane na takve teme (United Nations 2019; WIC 2019). Skup novih globalnih projekcija stanovništva koje je u julu 2020. objavio Institut za zdravstveno merenje i evaluaciju pretpostavlja da će krajnji nivoi fertiliteta biti mnogo niži i dostići oko 1,3 u većini zemalja do kraja veka (Vollset i dr., 2020). Međutim, takvi alternativni brojevi za dugoročni posttranzicijski nivo fertiliteta su proizvoljni kao i izbor vrednosti 2,1 jer jednostavno ne postoji teorijska ili empirijska osnova za odabir konačnog nivoa fertiliteta.

Jedan uticajni članak iz 2009, međutim, pokazao je da je u određenom vremenskom intervalu SUF imao pozitivnu korelaciju sa indeksom ljudskog razvoja, nakon što je dostigao minimalni nivo

(Myrskylä i dr., 2009). Ovo je uzeto kao pokazatelj da fertilitet neće ostati na veoma niskom nivou, već će se donekle oporaviti kako društveni i ekonomski razvoj bude napredovao. Međutim, iskustvo u poslednjoj deceniji u suprotnosti je s tom pretpostavkom. Južna Koreja, koja je pokazala najbrži napredak u društveno-ekonomskom razvoju, imala je dalji pad SUF-a, koji je 2018. dostigao najniži nacionalni nivo među svim zemljama od 0,98 dece po ženi, a 2019. još više pao, na 0,92 deteta po ženi. Neke od visokorazvijenih zemalja u severnoj Evropi koje su takođe imale relativno visok natalitet, poput Finske i Norveške, doživele su nagli pad SUF-a u nekoliko prethodnih godina.

Slika 2 sumira najnovije trendove fertiliteta u različitim delovima Evrope i Sjedinjenih Država. To jasno ukazuje na odstupanje od obrazaca s početka 2000-ih, kada je delovalo da postoje prilično stabilni obrasci visokog fertiliteta od oko 1,85 u severnoj Evropi i SAD i niskog fertiliteta od oko 1,3–1,4 u ostatku Evrope. Čini se da sada postoji određena konvergencija u SUF-u ovog regiona na nivou od oko 1,5. Ova slika svakako ne potvrđuje stav o konvergenciji oko više stope od 1,85, koja je primećena u SAD i zemljama severne Evrope.

S obzirom na sve ove neizvesnosti i nacionalne razlike u nivoima fertiliteta, šta znamo o verovatnim dugoročnim nivoima fertiliteta na kraju demografske tranzicije? Veliki napor da se sumira stanje našeg znanja o pokretačima niskog fertiliteta i budućim trendovima koji uključuje stotine stručnjaka za stanovništvo iz celog sveta prikazan je u radu Bastena i dr. (Basten i dr., 2014). On obuhvata detaljnu procenu različitih argumenata koji se odnose na determinante fertiliteta u različitim domenima kao što su biomedicina i kontracepcija, kulturne i društvene sile koje oblikuju ideje o fertilitetu, norme i želje, promene u partnerskim i životnim zajednicama, zapošljavanje i privreda, obrazovanje i, konačno, moguća uloga politika koje pokušavaju da direktno ili indirektno utiču na fertilitet. Ovaj poslednji faktor biće detaljnije razmotren u odeljku 6. Zaključci ove najsveobuhvatnije procene bili su da će trendovi fertiliteta verovatno nastaviti da zavise od konteksta, što podrazumeva da je malo verovatna globalna konvergencija ka bilo kom određenom nivou, ali ako takav nivo treba pretpostaviti u svrhu davanja projekcija stanovništva, trebalo bi da bude znatno ispod 2,1. Za potrebe projekcija, alternativa pretpostavci jednog nivoa konvergencije jeste da se proizvedu alternativni scenariji koji odražavaju verodostojne opsege mogućih budućih trendova i poređenje ishoda u smislu budućeg broja stanovnika. Ovaj pristup će se koristiti za projekcije predstavljene u sledećem odeljku, uz kombinovanje različitih scenarija fertiliteta sa različitim scenarijima o budućim nivoima migracija, koje je još teže predvideti nego fertilitet zbog veće nestalnosti.

U ovom trenutku takođe je prikladno reći nekoliko reči o mogućem uticaju krize izazvane kovidom-19 na buduće trendove mortaliteta i fertiliteta. Nekoliko nedavnih studija modeliralo je kako smrtnost od kovida-19 može uticati na očekivani životni vek u funkciji prevalencije bolesti među stanovništvom i starosne strukture ugroženih delova stanovništva, budući da virus mnogo teže pogađa starije starosne grupe nego mlađe (Marois, Muttarak i Scherbov, 2020). Generalno, rezultati pokazuju da će za 2020. godinu u zemljama sa prevalencijom kovida-19 ispod 1% teško biti vidljivog uticaja na oče-

kivani životni vek. U najteže pogođenim regionima Evrope, međutim, moglo bi doći do kratkoročnog smanjenja očekivanog životnog veka za oko 3-4 godine u proseku, ako se ne uzme u obzir povećanje mortaliteta (tj. da ljudi koji umiru od kovida-19 ne bi svakako umrli od drugih uzroka tokom iste godine). U kom stepenu postoji takvo povećanje mortaliteta može se proceniti samo retrospektivno, u naredne 2-3 godine, kada ćemo imati detaljnije informacije.

Ako nema ozbiljnih trajnih zdravstvenih problema među onima koji su preživeli kovid-19, onda bi u narednim godinama trend očekivanog životnog veka trebalo da se vrati na raniju tendenciju povećanja, a ne smanjenja. Može se čak spekulirati da bi u visokorazvijenim zemljama moguće posledice snažnih napora da se poboljšaju zdravstveni sistemi i stope vakcinacije tokom krize izazvane kovidom-19 mogle čak i da ojačaju izvesno buduće produženje životnog veka, što bi bio doprinos dugoročnim kontinuiranim zdravstvenim ishodima. S druge strane, ekonomska kriza i visoka nezaposlenost mogu imati ozbiljne psiho-socijalne posledice koje doprinose većoj smrtnosti, u zavisnosti od dužine i težine krize. Što se tiče fertiliteta, uticaji su još spekulativniji. Mogu postojati dve

suprotstavljene sile: jedna dovodi do većeg fertiliteta zbog jačanja porodičnih veza i više vremena provedenog zajedno kod kuće, a druga dovodi do nižeg fertiliteta usled ekonomske neizvesnosti i straha od budućnosti. Da bismo videli koji od tih efekata dominira, moraćemo da se strpimo najmanje devet meseci nakon početka karantina i da pregledamo podatke dostupne u tom trenutku.

Mogu postojati i druge trajne posledice kovida-19 na društveno-ekonomski razvoj, posebno Srbije, ali i drugih zemalja u regionu, naročito u oblasti migracija i eventualno po obrazovni sistem, a i jedno i drugo je relevantno za procenu budućeg ljudskog kapitala. Veći naglasak zemalja na epidemiološkoj sigurnosti i ekonomskom oporavku verovatno će zadržati međunarodna putovanja i migraciju radne snage na nižim nivoima, barem kratkoročno. Inicijalni politički odgovori nastavljaju da se razvijaju, ali neki su odrazili stav da će pandemija kovida-19 i sekundarni efekti primorati da se uradi ponovna šira procena toga koliko će države ostati međusobno povezane, uključujući režime migracija i šengenski prostor u Evropi. Iako je sada prerano davati konačne izjave o takvim potencijalnim uticajima, bavićemo se nekim od tih pitanja u narednim odeljcima.

3 Migracija, starenje i dinamika nacionalnog stanovništva

Migracija je treći faktor promene stanovništva pored fertiliteta i mortaliteta. Bez obzira na negativni prirodni priraštaj (tj. više umrlih nego rođenih), stanovništva mogu ili rasti ili se smanjivati u zavisnosti od stope migracija. U Nemačkoj je, na primer, domaće stanovništvo nastavilo da se širi uprkos prirodnim uslovima koji su bili takvi da je broj stanovnika trebalo da se smanji; ovo je posledica migracija, jer Nemačka u velikoj meri prima migrante iz drugih zemalja članica EU. Stoga je zanimljivo razvrstati posledice prirodnog rasta stanovništva i migracija na buduću veličinu stanovništva.

Tabela 2 predstavlja poređenja i projekcije stanovništva (i uzimajući u obzir migracije i isključujući migracije) za sve evropske zemlje, kao i za određeni broj istočnoazijskih zemalja za koje se ta-

kođe očekuje da će se kod njih broj stanovnika smanjiti na osnovu nedavnih projekcija scenarija Evropske komisije i Međunarodnog udruženja za primenjenu sistemsku analizu (International Association for Applied Systems Analysis – IIASA) (Lutz i dr., 2018) (sa Srbijom i drugim susednim balkanskim zemljama koje su istaknute plavom bojom). Ovi rezultati izvedeni su iz višedimenzionalnih tehnika demografskog modeliranja koje uzimaju u obzir starost, pol, obrazovanje i druge karakteristike, a nadovezuju se na pristupe koje koristi Centar za ekspertizu za stanovništvo i migracije (Centre for Expertise on Population and Migration – CEPAM), zajednička istraživačka inicijativa Zajedničkog istraživačkog centra (Joint Research Centre – JRC) Evropske komisije i IIASA.

Zemlja	2015.	Projekcije za 2045. (srednji scenario)	Projekcije za 2075. (srednji scenario)	Projekcije za 2045. (srednji scenario, nulta migracija)	Projekcije za 2075. (srednji scenario, nulta migracija)
Kina	1397,1	1341,5	1040,7	1348,0	1053,1
Japan	128,0	110,3	89,8	108,6	85,3
Južna Koreja	50,6	49,8	39,8	49,5	38,8
Tajland	68,7	67,4	56,0	65,5	50,9
Vijetnam	93,6	106,5	95,8	109,3	101,8
Albanija	2,9	2,3	1,5	3,0	2,6
Austrija	8,7	9,2	9,7	8,2	6,9

Belorusija	9,5	8,6	8,0	8,4	7,1
Belgija	11,3	12,4	13,3	11,4	10,7
Bosna i Hercegovina	3,5	2,3	1,2	3,2	2,6
Bugarska	7,2	5,3	3,7	5,9	4,8
Hrvatska	4,2	3,7	3,2	3,7	3,2
Češka	10,6	10,0	9,2	9,7	8,4
Danska	5,7	6,2	6,8	5,8	5,8
Estonija	1,3	1,2	1,2	1,2	1,0
Finska	5,5	5,6	5,8	5,5	5,5
Francuska	64,5	72,8	80,0	68,3	68,5
Nemačka	81,7	80,5	80,4	72,7	60,5
Grčka	11,2	11,0	10,6	10,3	8,6
Mađarska	9,8	8,6	7,5	8,3	6,8
Island	0,33	0,39	0,42	0,39	0,41
Irska	4,7	5,5	5,8	5,4	5,5
Italija	59,5	56,1	50,9	53,3	43,4
Letonija	2,0	1,7	1,6	1,7	1,4
Litvanija	2,9	2,4	1,9	2,6	2,2
Luksemburg	0,57	0,77	0,97	0,6	0,56
Crna Gora	0,63	0,6	0,55	0,62	0,56
Holandija	16,9	18,2	18,8	17,1	16,1
Severna Makedonija	2,1	1,8	1,4	2,0	1,8
Norveška	5,2	6,2	7,2	5,7	5,8
Poljska	38,3	34,5	28,8	35,5	30,7
Portugalija	10,4	9,1	7,7	9,4	7,8
Moldavija	4,1	3,6	2,9	3,7	3,0
Rumunija	19,9	15,4	10,5	17,3	14,0
Rusija	143,9	134,2	129,4	126,0	108,3
Srbija (bez Kosova ⁶)	6,9	5,6	4,4	6,0	5,1
Slovačka	5,4	5,0	4,3	5,1	4,5
Slovenija	2,1	2,1	2,1	1,9	1,6
Španija	46,4	4,8	46,9	43,5	35,9
Švedska	9,8	11,4	13,4	10,3	10,6
Švajcarska	8,3	9,8	11,0	8,4	7,5
Ukrajina	44,7	38,4	34,1	37,3	30,4
Velika Britanija	65,4	73,3	80,0	69,2	69,0

Tabela 2. Veličina stanovništva po zemljama (u milionima) (i) od 2015. godine, projekcije stanovništva zemalja za (ii) 2045. i (iii) 2075, prema srednjem scenariju (SS2) i projekcijama stanovništva zemalja za (iv) 2045. i (v) 2075, pod pretpostavkom da nema dolaznih ili odlaznih migracija, s težištem na zemlje istočne Azije i Evrope (Srbija i susedne balkanske zemlje označene su plavom bojom)

Izvor: WIC, 2019 (projekcije za Srbiju ažurirala je Mihaela Potančokova)

⁶ Pozivanje na Kosovo tumači se u kontekstu rezolucije 1244 Saveta bezbednosti (1999).

Poređenje „srednjeg scenarija“ i „srednjeg scenarija – nulte migracije“ (u kombinaciji sa srednjim natalitetom i mortalitetom) pokazuje da bi, pod pretpostavkom da nema međunarodnih migracija, 23 od sadašnjih 27 država članica Evropske unije imale manji broj stanovnika 2075. nego danas. Ovaj pad broja stanovnika rezultat je složenih interakcija sadašnjih starosnih struktura (koje su posledica prethodnih trendova nataliteta, mortaliteta i migracija), pretpostavljenog daljeg povećanja očekivanog životnog veka (što pozitivno doprinosi rastu stanovništva) i pretpostavljenog nivoa fertiliteta koji se ne razlikuje toliko od trenutno posmatranih nivoa (što doprinosi dugoročnom padu stanovništva). U EU bi samo Francuska, Irska, Švedska i Finska zabeležile skroman rast stanovništva do 2075. po scenariju bez međunarodnih migracija, uglavnom zbog relativno višeg nivoa sadašnjeg fertiliteta, zajedno s nešto mlađom sadašnjom starosnom strukturom.

Širi obrazac za evropske zemlje koje nisu u EU vrlo je sličan onima u EU. Sve zemlje navedene u tabeli 2 prirodno bi se smanjivale bez uključivanja dolaznih i odlaznih migracija, osim Islanda, Norveške i Velike Britanije. Mnoge zemlje bi se takođe smanjile pod pretpostavkom da se nastave prethodne stope dolaznih i odlaznih migracija, što je pretpostavka migracije prema srednjem scenariju. Za balkanske zemlje u regionu jaz između „srednjeg scenarija“ i „srednjeg scenarija – nulte migracije“ pokazuje koliko tokom vremena postaje veliki uticaj odlazne migracije. Štaviše, za razliku od drugih velikih demografskih događaja poput rađanja i smrti, odlaznu migraciju je teško obuhvatiti jer se emigranti često ne registruju kada napuštaju zemlju. Ove projekcije stanovništva koriste zvanične procene, ali na njih utiču nedostaci u izveštavanju, što je posebno relevantno za zemlje s visokim stepenom odlazne migracije poput onih širom Balkana.

Prema svim divergentnim scenarijima istraženim u ovoj studiji, Srbija može da očekuje manje, ali bolje obrazovano buduće stanovništvo, u skladu s generalnim pravcem kojim idu druge zemlje širom Evrope. Međutim, u zavisnosti od toga da li će se i kako migracija iz Srbije u zapadnu Evropu smanjiti ili ubrzati u narednim godinama, ozbiljnost smanjenja broja stanovnika u Srbiji mogla bi značajno da varira. Do 2050. godine to bi značilo razliku od skoro 1.000.000 ljudi između scenarija visoke i niske migracije koji pretpostavljaju udvostručenje nedavnih tokova migracije ili, alternativno, nulte buduće migracije (izračunato kao ekstremni slučajevi za analizu osetljivosti) sa inače jednakim pretpostavkama budućih trajektorija fertiliteta i mortaliteta.

U srednjem scenariju pretpostavlja se da su stope dolazne i odlazne migracije konstantne na nivoima uočenim tokom proteklih decenija, ali kada se baza stanovništva na koju se ove stalne stope primenjuju smanjuje tokom vremena, to ima dodatni efekat i takođe rezultira opadanjem apsolutnog broja emigranata. Ova pretpostavka o konstantnoj stopi migracija kombinovana je s relativno konstantnim budućim fertilitetom od 1,6 dece po ženi u Srbiji i laganim poboljšanjem stanja mortaliteta, sličnih stanju u drugim evropskim zemljama. Prema ovom srednjem scenariju, stanovništvo Srbije 2050. dostiže 5,35 miliona, odnosno 28% manje od sadašnjeg stanovništva 2020. godine. Budućnost ovog srednjeg scenarija negde

je između scenarija „nulte migracije“ (što rezultira u projektovanih 5,87 miliona stanovnika do 2050. godine) i scenarija „dvostruke stope migracija“ (što rezultira u projektovanih 4,89 miliona stanovnika do 2050. godine).

Predstoji starenje stanovništva

U svim modeliranim slučajevima, udeo stanovništva starijeg od 65 godina u Srbiji biće veći nego danas, tj. porašće sa oko 22% iz 2020. godine na skoro 33% do 2050. godine, prema srednjem scenariju. Ovi trendovi starenja uglavnom su se ustalili. U čisto teoretskom slučaju u kome bi (i) fertilitet odmah porastao za 50% – što bi ga približilo trenutnoj željenoj veličini porodice (Živković i dr., 2017) – i u kome (ii) ne bi bilo migracija (nulta stopa), stopa starenja stanovništva mogla bi se usporiti za više od polovine. Rastuća prosečna starost dostigla bi samo 24% stanovništva starijeg od 65 godina do 2050. godine, uglavnom zbog promene stope nataliteta (Lutz i dr., 2019).

Kao što je gore opisano, starenje stanovništva u Srbiji je u izvesnoj meri neizbežno bez obzira na fertilitet ili migracioni scenario i proizvod je ne samo ranije niske stope fertiliteta i visoke odlazne migracije, što se odražava na sadašnju starosnu strukturu u zemlji, već i uspeha u produženju dugovečnosti. Prema podacima UN, očekivani životni vek pri rođenju (za oba pola zajedno) u Srbiji je porastao sa 66,7 godina 1956–1970. na 75,8 godina 2015–2020, čime je u zemlji povećan očekivani životni vek za preko 9 godina u poslednjih pet decenija (UN, 2019). Međutim, starenje stanovništva ne znači nužno rast zavisnosti ako su socijalne politike poput penzionisanja fleksibilne i podstiču učešće u radnoj snazi, čak i u starijim godinama. Očekuje se da će obrazovna postignuća u Srbiji rasti, kao pokazatelj veština i prilagodljivosti stanovništva, pri čemu će udeo ljudi sa završenom višom školom ili univerzitetskom diplomom porasti sa 21% 2015. na skoro 33% do 2050. ako se trendovi nastave.

Zapravo, ovo poboljšanje obrazovnog postignuća odraslog stanovništva je gotovo izvesno: u Srbiji – kao i u skoro svakoj drugoj zemlji – mlađe kohorte su bolje obrazovane od starijih. Kako se te bolje obrazovane kohorte pomeraju prema starosnim piramidama i stariji, manje obrazovani umiru (proces koji se naziva demografski metabolizam), prosečno obrazovanje stanovništva se poboljšava, čak i ako bi došlo do neke stagnacije u širenju školstva i obrazovne strategije u zemlji. Na primer, ako bi kriza izazvana kovidom-19 dovela do ozbiljnog prekida školskog sistema, što bi dovelo do nižih ishoda učenja tokom 1–2 godine, ovaj novi trend – ako se ne može nadoknaditi dok su deca još u školskom uzrastu – samo bi se pretvorio u sporije povećanje (umesto stagnacije ili smanjenja) ljudskog kapitala za radno sposobno stanovništvo, jer bi usporio, ali ne i prevazišao ili preokrenuo širi zamah obrazovnog postignuća u Srbiji

Nedavna analiza trendova proseka broja godina školovanja (PBGŠ) i proseka broja godina školovanja korigovanog u odnosu na veštine (PBGŠKV) radno sposobnog stanovništva za sve zemlje sveta pokazuje prilično povoljan trend u poslednjih nekoliko decenija: dok je 1990. radno sposobno stanovništvo Srbije imalo u proseku 9,91 godinu školovanja, 2020. je došlo do porasta na 11,16 godina i na 12,06 godina 2015. godine (Reiter i dr., 2020). Na osnovu stvarno

testiranih veština, prosek broja godina školovanja korigovan u odnosu na veštine se još brže povećao, sa 9,10 godina 1990. na 12,14 godina 2015. Otuda su veštine odraslih danas čak malo iznad današnjeg proseka OECD-a (za 0,1 godinu) i porasle su u poslednjih 25 godina za ekvivalent više od tri godine školovanja. Slično, sveobuhvatni indeks različitih obrazovnih mera UN pokazuje stabilan rast razvoja Srbije (UNDP, 2020). Strategije za suočavanje sa starenjem stanovništva i povezanim pitanjima ekonomske zavisnosti (koje naglašavaju važnost ljudskog kapitala) detaljnije su obrađene u narednim odeljcima.

Starenje i opadanje stanovništva donose niz jasnih makroekonomskih izazova. Oni se najneposrednije odnose na bilans doprinosa i plaćanja i solventnost penzionih fondova, zdravstvenih usluga i drugih programa socijalne politike. Takvi nacionalni programi se značajno razlikuju od zemlje do zemlje i odgovarajuća procena otpornosti sistema na specifične demografske promene zahteva detaljan model za svaki konkretan sistem, što se obično radi samo u nacionalnim upravama socijalnog osiguranja. Stoga se uporedne međunarodne procene ekonomskog opterećenja demografskih promena obično odnose na opštije koeficijente koji opisuju relativne veličine segmenata stanovništva koji doprinose sistemu i onih koji imaju koristi od sistema. Ti koeficijenti obično se nazivaju „koeficijenti demografske zavisnosti“ i javljaju se u nekoliko oblika.

4 Ljudski kapital i učešće u radnoj snazi

Konvencionalno, koeficijent demografske zavisnosti jednostavno uključuje prilično grubu pretpostavku da je doprinos pojedinca u potpunosti zasnovan na njegovoj starosti, tj. da odrasli doprinose do 65. godine, a nakon toga se svi smatraju zavisnima. Međutim, višestruki faktori, uključujući promenljivu prirodu samog starenja, zahtevaju ažuriranje načina kako se razmatra demografska promena. Ovo ima veoma stvarne implikacije na to da li se smatra da starenje ima ozbiljne ekonomske posledice ili ne. Upotreba hronološke starosti da bi se odrazila ekonomska zavisnost ne odgovara današnjoj stvarnosti u kojoj je „70 godina novih 60“ – zdravstveni i obrazovni nivoi među starijim licima su uveliko porasli i produžili produktivnost starijeg stanovništva daleko iznad nivoa iz prošlosti. Često se zanemaruje činjenica da čak i kada je starijim osobama potrebna briga, obezbeđivanje takve brige predstavlja ekonomsku aktivnost i doprinosi nacionalnoj privredi samo po sebi.

Prost koeficijent starosne zavisnosti (zelena linija koja se vidi na slici 3) i dalje se često koristi, ali u mnogim slučajevima daje pogrešnu sliku. Projekcije za pet zemalja u regionu Balkana i oko njega ilustruju ovu tezu. Rezultati dolaze iz mikrosimulacionog modela koji je nedavno objavljen za sve zemlje članice EU (Marois, Bélanger, and Lutz, 2020). Ovi proračuni ne obuhvataju Srbiju, već pet drugih zemalja u regionu, pa omogućavaju poređenje sa zemljama koje su u sličnom kontekstu kao Srbija. Kao što se jasno može videti, očekuje se da će se odnos starosne zavisnosti povećati u svim ovim zemljama, što potkrepljuje popularne narative i izveštavanje o predstojećoj ekonomskoj propasti. Za neke od ovih zemalja odnos starosne zavisnosti povećava se čak do dva puta do 2060. godine u odnosu na sadašnji nivo. Međutim, ovi dramatični

rezultati prikrivaju važne nijanse i skrivaju inače inspirativnu priču.

Posmatrano tokom proteklih decenija, ne samo da je životni vek duži već i više godina živimo u dobrom zdravlju (a ne samo živimo). Ta realnost se, zajedno sa ulogom žena koja se menja u društvu i na tržištu rada, između ostalih faktora, odražava i na stope učešća u radnoj snazi, što jednostavnu upotrebu starosti kao jedinog pokazatelja produktivnosti čini teže odbranljivom. Kao što pokazuje koeficijent zavisnosti radne snage (crvena linija na slici 3), kada se uzme u obzir stvarno učešće u radu umesto da se koristi gruba pretpostavka da se učešće i produktivni život završavaju sa 65 godina i da svi mlađi od 65 godina učestvuju na tržištu rada po istim stopama, veliki deo porasta zavisnosti od kojeg se strahuje nikada se ne desi. Ovo je zbog poboljšanja stope učešća u opštoj populaciji, a posebno među ženama, ali i zbog onih koji su u starijim godinama.

Međutim, ne samo iz razloga ekonomske održivosti, učešće u radu treba podsticati čak i u starijoj populaciji, jer studije pokazuju da su blagostanje i povezanost sa zajednicom ključne prednosti koje ljudi dobijaju od nastavka rada u poznijim godinama. Precizna definicija učešća radne snage razlikuje se u zavisnosti od ankete, posebno u pogledu učešća u neformalnom radu, što može imati implikacije na penzione sisteme u zavisnosti od toga kako su strukturirani. Ankete o evropskoj radnoj snazi (ERS), koje se koriste za projekcije u ovom odeljku, definišu radnike široko, uzimajući u obzir kao deo radne snage sve koji rade za platu, ili su samozaposleni, ili traže posao. Ovo, međutim, još uvek ne uključuje druge vrste poslova, na primer, mnoge žene obavljaju posao kao majke i starateljice, što je svakako od velike vrednosti za društvo i porodicama omogućava da uštede na troškovima angažovanja nekog spolja za te poslove.

Što se tiče mogućih uticaja trenutne krize izazvane kovidom-19, mnogo zavisi od toga da li će ljudi koji su još radno aktivni pretrpeti trajne zdravstvene posledice koje će ih učiniti manje produktivnim. Iako izgleda jasno da su u pogledu mortaliteta najviše starosne grupe i osobe sa višestrukim zdravstvenim problemima najozbiljnije pogođene kovidom-19, što bi zapravo smanjilo zavisnost u budućnosti zbog efekta povećanja mortaliteta, još nije jasno do kog će stepena ljudi radnog uzrasta biti ometeni u produktivnosti zbog pandemije.

Koeficijent zavisnosti ponderisan produktivnošću (plava linija na slici 3) dodaje još jedan nivo razmatranja koeficijenata demograf-

ske zavisnosti. Ovaj koeficijent objašnjava činjenicu da nisu svi pojedinci podjednako produktivni u društvu. Ovaj koeficijent koristi obrazovni sastav stanovništva kao reper za produktivnost (mereno različitim nivoima plata za različite grupe obrazovnih dostignuća) i pokazuje kako trendovi sugerišu da će biti više ekonomskog proizvoda proizvedenog po radniku, s obzirom na poboljšanje nivoa završenog obrazovanja.

Iako se ovaj efekat može smanjiti kako najviši nivoi obrazovanja postaju manje selektivni i kako njima teži veći deo stanovništva, što

ga čini manje mehanizmom za sortiranje na višem kraju spektra, obrazovanje je znatno povezano s prilagodljivošću, među ostalim veštinama. Takve veštine su uvek dragocene u kontekstu promene prirode posla (naročito s početkom rada na daljinu do čega je doveo kovid-19) i neizvesnostima koje bi mogle doneti dalja automatizacija i veštačka inteligencija.

Najzad, koeficijent zavisnosti ponderisan produktivnošću – švedski scenario (isprekidana plava linija na slici 3) istražuje kako bi izgledala demografska zavisnost kad bi se ove zemlje polako približavale

Slika 3. Projektovani trendovi u različitim koeficijentima demografske zavisnosti (prikazani u odnosu na njihove nivoe 2015) koji se bave ekonomskim opterećenjem starenja stanovništva za odabrane zemlje u regionu, 2015–2060.

Izvor: Marois, Bélanger, i Lutz, 2020

najvišim stopama učešća muškaraca i žena koje se vide u Evropskoj uniji, tj. onim koje se danas beleže u Švedskoj. U većini slučajeva takva poboljšanja u učešću u radu u stvari bi značila buduće smanjenje zavisnosti u poređenju s današnjom situacijom, suprotno od preovlađujućih očekivanja da će za privredu starenje stanovništva tokom vremena doneti ogroman odliv. Čak i ako se ovi nivoi slični švedskom ne dostignu, svrha ovog scenarija je da ilustruje moć podsticanja aktivnosti radne snage kao strategije za izbegavanje privrednog pada uzrokovanog starenjem. Uspeši i u aktivnosti radne snage i u obrazovanju, dva kritična faktora za opisivanje bilo koje populacije, ukazuju na to da je porast zavisnosti od starenja stanovništva od koga se strahovalo u velikoj meri preceđen.

Primeri ovih pet zemalja na slici 3 jasno pokazuju da moguće buduće ekonomsko opterećenje starenjem stanovništva, koje ima tendenciju da dolazi zajedno s padom stanovništva, u velikoj meri zavisi od perspektive i uzetih pokazatelja. Dok konvencionalni (pa čak i tradicionalni) koeficijent starosne zavisnosti pretpostavlja da su svi stariji od 65 godina teret i pokazuje veoma snažan porast u

naredne četiri decenije za preko 80% u Hrvatskoj i Sloveniji i preko 60% u ostalim zemljama, ostali značajniji i nijansiraniiji pokazatelji pokazuju znatno manji porast ekonomskog opterećenja starijeg stanovništva. Već uzimanje u obzir stvarne stope aktivnosti radne snage u svakoj zemlji smanjuje povećanje tereta onih koji ne rade na radnike na oko 20% u Mađarskoj i Rumuniji i na oko 30% u Bugarskoj i Hrvatskoj (kada se koristi koeficijent zavisnosti radne snage). Izgledi se dalje poboljšavaju kada se uzme u obzir činjenica da su visokokvalifikovani ljudi u proseku produktivniji u kombinaciji sa realnošću da će buduća radna snaga biti bolje obrazovana nego danas (kada se koristi koeficijent zavisnosti ponderisan produktivnošću). Uz to, ako se zamisli da žene u zemljama obuhvaćenim slikom 3 postepeno počnu da učestvuju na tržištu rada u istoj meri kao Šveđanke danas, a starosna granica za penziju se takođe približi onoj u Švedskoj danas (koeficijent zavisnosti ponderisan produktivnošću – švedski scenario), onda bi se demografsko opterećenje zavisnosti zapravo smanjilo za oko 20% u svim zemljama osim u Sloveniji, gde bi ostalo otprilike na istom nivou.

5 Srbija je zahvaćena visokom odlaznom migracijom

Depopulacija u Srbiji potiče od specifične mešavine trendova koji su danas najprisutniji u istočnoj Evropi. Mnoge zemlje u regionu imaju niske stope fertiliteta tipične za visoko industrijalizovane zemlje, u kombinaciji sa visokom odlaznom migracijom kakva se često vidi u zemljama s nižim/srednjim prihodima. Ova kombinacija učinila je Srbiju jednom od zemalja s najvećom depopulacijom na svetu. U ranijim epohama, kao što je bio period Prvog svetskog rata, Srbija je pretrpela ogromne gubitke – po mnogim procenama Srbi su imali najveće proporcionalne gubitke u ratu, od oko 16% stanovništva ili 1,25 miliona mrtvih (Keegan, 1998; Radivojević i Penev, 2014). Istorijska depopulacija bila je drugačija od današnje, ne samo zato što je bila rezultat sukoba već i zato što je u to vreme srpsko stanovništvo moglo bar u nekom smislu da se „oporavi“ s obzirom na visoku stopu fertiliteta u zemlji. Nasuprot tome, Srbija je 2018. imala samo 1,49 dece po ženi. Ako je želja da se trend depopulacije u Srbiji ublaži u 21. veku, onda će biti od ključnog značaja da se garantuje praktična i pouzdana podrška porodicama u vidu mera, kao i da se smanje jaki efekti faktora ekonomskog i kulturnog pritiska koji doprinose visokoj stopi odlaznih migracija.

Za ceo region Balkana teško je doći do definitivne statistike o odlaznim migracijama, a time i do podataka o neto migracijama. Jedno nedavno istraživanje podataka (koje je zadatak označilo kao „statističku noćnu moru“) pokazalo je da Srbiju svake godine napusti

oko 60.000 ljudi, sa oko 15.000 do 20.000 više ljudi koji odlaze nego što se vraćaju svake godine (Judah, 2019). OECD procenjuje da je Srbiju u poslednje dve decenije napustilo više od 650.000 ljudi, uglavnom mladih (OECD 2020). Dok se obim kretanja razlikuje, posmatrači i međunarodne organizacije generalno gledaju u budućnost sa očekivanjima da će se u Srbiji nastaviti visoka stopa iseljavanja. Slika 4 daje detaljnije projekcije stanovništva za srednji scenario, u kojem se trenutni trendovi uglavnom nastavljaju. Kao što je u ranijim poglavljima istaknuto, Srbija u budućnosti može da očekuje manje, ali bolje obrazovano stanovništvo.

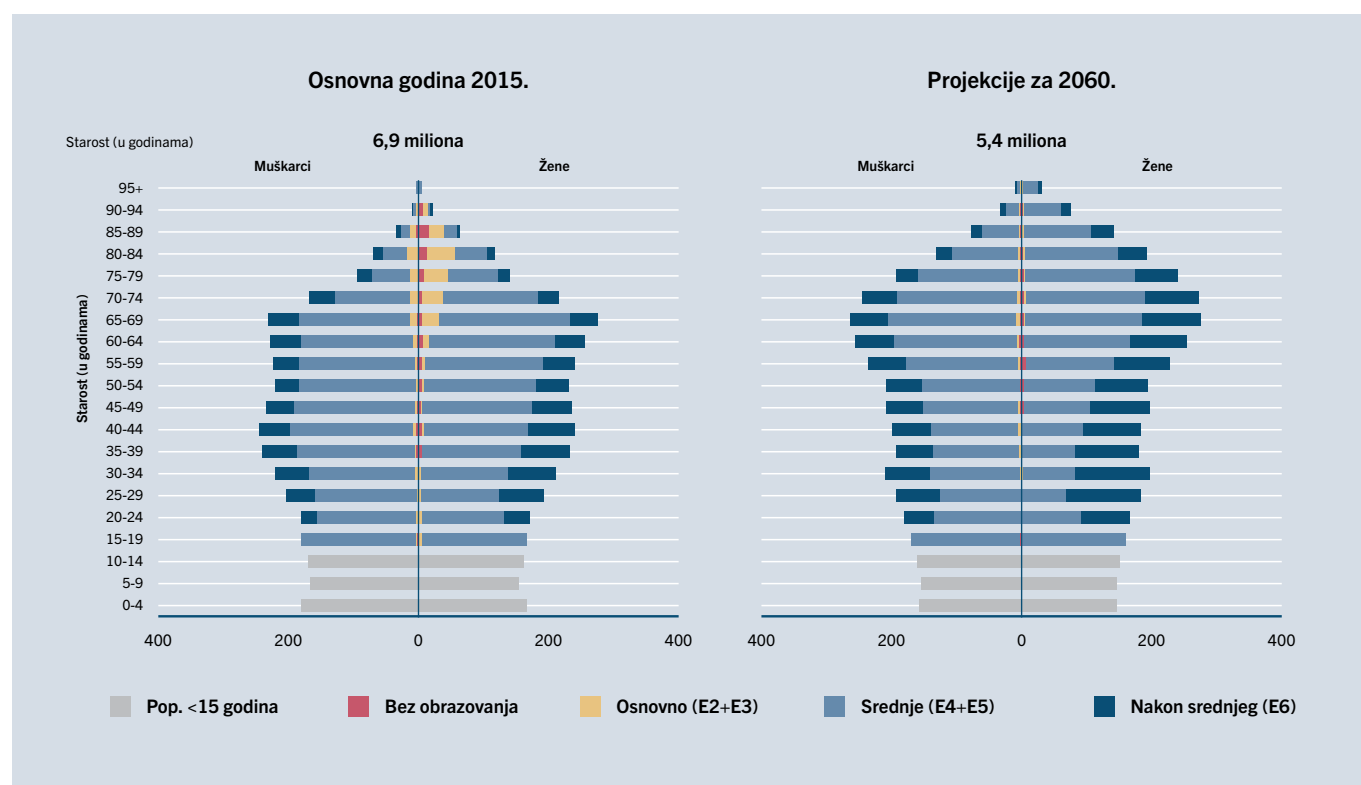
Kombinacija obrazovanog stanovništva u Srbiji i neposredne blizine zemlje evropskim privredama koje žele radnu snagu iz Srbije otežava zemlji da izgradi ljudski kapital. Prema merenjima Svetuskog ekonomskog foruma,⁷ sposobnost Srbije da zadrži svoj talenat ili spreči „odliv mozgova“ trenutno se svrstava među najgore od svih zemalja u regionu i van njega (to Srbiju stavlja na 134. mesto od 137 zemalja uključenih u procenu). Druge zemlje u regionu, poput Hrvatske, Rumunije i Bugarske, prolaze podjednako loše, jer nastavljaju da se bore sa istim migracionim odlivom ka zapadu, koji se u nekim slučajevima ubrzao kao prirodan rezultat integracije u jedinstveno evropsko tržište, dok su istovremeno na jasno različitim nivoima ekonomske snage. Mnoge istočnoevropske zemlje doživjele su nagli porast odlaznih migracija nakon pristupanja Evropskoj

⁷ Vidi World Economic Forum, Executive Opinion Survey, Appendix C (Izvršno istraživanje mišljenja, Dodatak C), dostupno na <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/competitiveness-rankings/#series=EOSQ399>.

uniji, a odlazne migracije u novim zemljama članicama i dalje su veće od nivoa pre pridruživanja; nije jasno na kojim bi se novim nivoima na kraju mogle stabilizovati.

Ova iskustva daju otrežnjujući razlog da odlazna migracija dobije najviši prioritet u diskusijama o članstvu u EU i u nacionalnim naporima u pogledu planiranja, jer bi se ova vrsta ubrzanja odlazne migracije verovatno ponovila u Srbiji ako se Srbija približi statusu članstva u EU (i na kraju ga ostvari). Istraživanja su pokazala da je u svesti Srba članstvo u EU sada usko povezano sa omogućavanjem pojedincima da se odsele (Regional Cooperation Council, 2018). Posledična priroda ovog pitanja poziva srpsko rukovodstvo da proaktivno smanji pritiske faktora guranja u migracije pre pristupanja,

ali većinu dinamike iseljavanja ipak bi, neizbežno, odredile zapadne zemlje i realnost sadašnjeg okvira politike jedinstvenog tržišta. Čak i usred kovida-19, migracione politike usredsređene na Balkan u istaknutim zemljama odredišta kao što je Nemačka javno su navele da se zasnivaju na interesima nemačkog tržišta rada (a ne na interesima razvoja ljudskog kapitala balkanskih zemalja). Kao odgovor, Evropska unija bi trebalo da obezbedi ubedljive strategije za izbegavanje velikih neželjenih odlaznih migracija kao deo njenog stalnog približavanja Zapadnom Balkanu, pošto razgovori često zamagljuje razliku između slobode kretanja i konkretnog promovisanja odliva ljudi iz ovih zemalja.

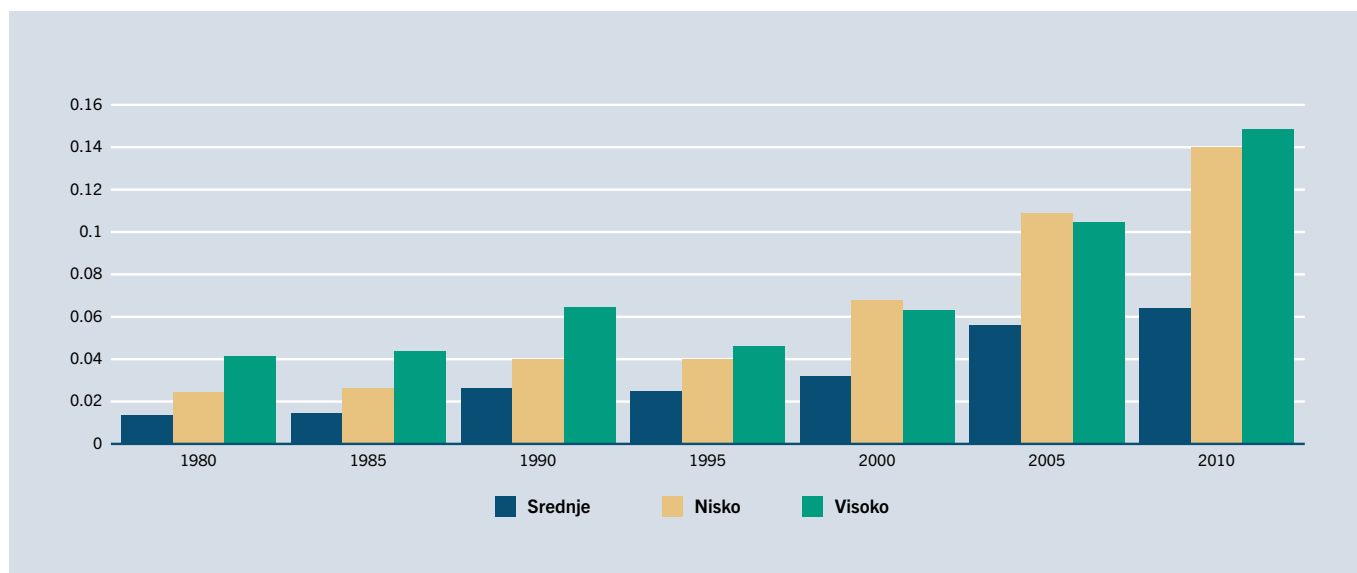
Slika 4. Piramide stanovništva Srbije prema starosti, polu i stepenu obrazovanja 2015. i 2060.

Izvor: WIC, 2019

Ko odlazi i zašto?

Podaci pokazuju da se u pogledu strukture ljudskog kapitala iseljavanje u Srbiji nesrazmerno koncentriše među visokokvalifikovanim i niskokvalifikovanim radnicima, kao što je prikazano na slici 5. Ovaj obrazac može pojačavati sam sebe, jer niskokvalifikovani i visokokvalifikovani radnici imaju ekonomsku komplementarnost koja može biti poremećena. O kretanju visokoobrazovanih ljudi, posebno o fenomenu poznatom kao „odliv mozgova“, obično se govori s nadom da će se ti radnici vratiti, odnosno da će doći do „cirkulacije mozgova“, tj. povratka najobrazovanijih i najkvalifikovanijih ljudi i njihovog ljudskog kapitala u domovinu. Međutim, ovaj ideal ostaje prilično teoretski, jer je većina emigranata iz istočne Evrope ostala u

zemljama odredišta (Atoyan i dr., 2016). Štaviše, savremeni trendovi u sastavu emigrantskih veština koji se vide u mnogim zemljama Zapadnog Balkana u suprotnosti su s trendovima iz ranijih decenija. Tokom 1970-ih došlo je do značajnog talasa od oko 1,3 miliona Jugoslovena koji su napustili zemlju kao gastarbajteri i otišli posebno u Nemačku, Austriju i Švajcarsku, a među kojima je bilo mnogo Srba (Bernard, 2012). Ovi radnici radili su relativno proste poslove u zemljama odredišta. Danas, međutim, značajan deo srpskih emigranata sa sobom nosi više godina školovanja, što je rezultat ukupnog obrazovanja koje raste u zemlji, pri čemu migracije postaju sve selektivnije u pogledu obrazovanja među stanovništvom u Srbiji. Šta-

Slika 5. Stope emigracije prema stepenu obrazovanja u Srbiji

Izvor: Brückner, Capuano, and Marfouk, 2013.

više, mnogi od ovih emigranata odlučuju da se ne vrate, što predstavlja raskid s tendencijama u prošlosti.

Razlozi koji leže iza migracionih odliva iz Srbije u današnje vreme su pre svega ekonomski, ali donekle i kulturni. Istraživanja su pokazala da kada ih to pitaju, otprilike četvrtina do trećina ispitanika izrazi želju da napusti zemlju (Simić, 2018; Regional Cooperation Council, 2018). Kod studenata je još veća verovatnoća da će imati takva osećanja, sa čak 60% u jednom ispitivanju javnog mnjenja o migracijama mladih (Bjelotomić, 2018). Zaista ostvarena migracija je naravno mnogo niža, ali ova osećanja su u skladu sa široko rasprostranjenim nezadovoljstvom opštom ekonomskom, socijalnom i političkom situacijom u zemlji. Jedna studija Vlade Republike Srbije to potvrđuje, navodeći da su glavni faktori za odlazak srpskih studenata nemogućnost da nađu posao u svojoj struci (27%), niska primanja (21%) i nizak životni standard (29%) (Vlada Republike Srbije, 2018). Objektivni materijalni standardi Srba su poslednjih decenija porasli, kao i u gotovo svim zemljama, ali ono što se smatra normalnim često je više pitanje relativnog bogatstva i očekivanja, što znači da su u slučaju Srbije očekivanja relativnog bogatstva poređena sa susedima i zapadnoevropskim privredama.

Pored ekonomskih pokretača, zajednička tema širom istočne Evrope jeste izjednačavanje odlaska u inostranstvo i uspeha. Srbija u tom pogledu nije izuzetak. „Ostanak ovde je ono što bi mladi ljudi nazvali 'potezom gubitnika'“, rekao je jedan srpski socijalni psiholog u medijskom izveštaju na tu temu, što je trend koji je potvrdio širok pregled medija u kome je autor sumirao popularno razmišljanje kao „idi iz Srbije za bolji život“ (Simić, 2018; Brezjanović-Shogren, 2019). Ove grube karakterizacije sažimaju nenadahnuti narativ o budućnosti koji je opstao u srpskoj kulturi, a prati ga roditeljska podrška odluci mladih da odu u 90% slučajeva (Vlada Republike Srbije, 2018). I migracije i odluke o fertilitetu podrazumevaju kalkulaciju o budućnosti i oslanjaju se na opšti optimizam koji nedostaje, ne samo Srbiji već i u mnogim savremenim evropskim društvima.

Dok srpski emigranti mogu da daju konkretne primere migracionih faktora guranja i povlačenja na poslu, povratnici nude uvid u to šta ljude privlači da grade život kod kuće u Srbiji. Povratnici, samozabranjena grupa koja je često postizala neki finansijski uspeh, kao motivaciju za povratak navode osećaj pripadnosti, porodične veze, svakodnevne pogodnosti, pa čak i izgled da svojoj deci pruže bolje detinjstvo u Srbiji nego tamo gde su živeli u inostranstvu (Brezjanović-Shogren, 2019). Zanimljivo je da se percepcija kvaliteta života menja sa iskustvom u zapadnoj Evropi i Severnoj Americi, pošto su se srpski povratnici naizgled promenili od toga da najveću vrednost pridaju boljoj plati i materijalnom uspehu (što ih je privuklo da odu) do toga da naglašavaju nematerijalne kulturne faktore (što ih je privuklo da se vrate kući). Čini se da ovaj nalaz podržava ideju da bi, kada se ispuní osnovna ekonomska sigurnost, mnogi ljudi prirodno radije tražili druge opcije osim migracije ako se na drugi način ne osećaju prinuđenim da to učine zbog finansijske potrebe.

Šta je u pitanju?

Što se tiče uticaja na radnu snagu, sektori hrane i ugostiteljstva, drvne industrije i saobraćaja su među onima koji nemaju dovoljno osoblja i kojima je potrebno više radnika u Srbiji. Kada je reč o visokokvalifikovanoj radnoj snazi, veliki broj čine medicinski stručnjaci i IT stručnjaci. Srbija proizvodi više zdravstvenih radnika od proseka OECD-a, ali većina sadašnjih lekara razmišlja o odlasku i već se javlja nedostatak pojedinih specijalista u nekim zdravstvenim sektorima (Institut za javno zdravlje Srbije, 2015). „Odliv mozgova“ u Srbiji koncentrisan je na mlade, posebno u sektoru nauke, tehnologije i inovacija, i rezultira gubitkom od oko 1,2 milijarde evra svake godine (WFD i IDI, 2019). Posmatrajući širi region centralne i istočne Evrope, MMF je utvrdio da je emigracija od 1995. do 2012. jednaka kumulativnim gubicima realnog BDP-a od 7% u proseku za zemlje u regionu i da je uprkos efektu doznaka na investicije i po-

trošnju emigracija generalno smanjila aktivnost privatnog sektora, spoljnu konkurentnost i opštu produktivnost (Atoyan i dr., 2016). Sve u svemu, ovi uticaji naglašavaju šta je u pitanju kada se obrazovni sistem – primarna institucija za formiranje veština u društvu – ne usklađuje na odgovarajući način s potrebama privrede te ljudi ostaju bez kanala zarade za život koji ih ispunjavaju i nose relevantno iskustvo. Takva koordinacija se vrši u različitim stepenu širom Evrope, ali upravo zemlje poput Srbije, sa već visokom odlaznom migracijom, najmanje mogu sebi da priušte posledice nedovoljne koordinacije i neusklađenosti obrazovnog sektora s tržištem rada. Svaka moguća raspodela studijskih mesta ili konfiguracija finansiranja za obrazovne programe inherentno zahteva takve proračune o budućnosti.

Prerano je govoriti kakve bi mogle da budu posledice krize izazvane kovidom-19 na migracione obrasce u Srbiji. Prema preliminarnim informacijama, oko 400.000 Srba koji žive van zemlje vratilo se u Srbiju u martu 2020. godine, neposredno pre zatvaranja granica. Ako je to tačno, znači da se značajan deo srpske dijasporе vratio kući. Ali u ovoj fazi nije jasno da li će se ovi pojedinci uglavnom vratiti na svoja ranija radna mesta van Srbije ili će se značajan deo njih duže zadržati kod kuće u Srbiji. U svakom slučaju, ovo bi mogla da bude prilika za državu da nađe podsticaje i da im dâ atraktivne ponude da ostanu u Srbiji umesto da ponovo napuste zemlju. Vladine inicijative za podršku povratnicima mogle bi uključiti niz napora usmerenih na održavanje veza sa dijasporom, održavanje virtuel-

nih sajmova zaposlenja i smanjenje administrativnih opterećenja na povratnike. Međutim, ovi napori ne mogu zameniti otklanjanje osnovnih uzroka koji su ljude oterali iz Srbije. Kako bi pomogla u rešavanju nepovezanosti između godina provedenih u školovanju i nedostatka radnih mesta, što podstiče ogorčenost i pesimizam među mladima, Vlada Republike Srbije je između ostalih inicijativa započela promociju dualnog obrazovanja koje uvodi kompanije u proces obrazovanja i obuke, kao i formiranje sektorskih saveta za veštine koji se fokusiraju na oblasti zapošljavanja (Vasić, 2019). Ove aktivnosti predstavljaju zdrav i neophodan pomak i budu li uspešne u racionalizaciji tranzicije od studenta do radnika, trebalo bi ih proširiti na stručne i univerzitetske sisteme.

Simulacije za Srbiju i Evropsku uniju potvrđuju da je za suočavanje s budućim demografskim promenama depopulacije i starenja ključno poboljšanje učešća u radu (Kupiszewski, Kupiszewska i Nikitovic, 2012; Lutz i dr., 2019). Automatizacija i povećana produktivnost radnika nude dodatne strategije za napredovanje s manjom radnom snagom. Da bi se iskoristio ljudski kapital i maksimizirao prinos, u interesu je Srbije da nastavi da ulaže napore da svesno i fleksibilno upravlja svojim obrazovnim sistemom kako bi on odgovarao na potrebe tržišta rada, što deluje protiv trenutnog neslaganja veština i predstavlja izvor čestih frustracija koje bi se mogle izgledati obezbeđivanjem održivih puteva za Srbe da pronađu način da zarade za život koji je relevantan u odnosu na iskustvo i da izgrade budućnost koja ih ispunjava.

6 Pronatalitetne politike u Evropi

Relativno skoro, osamdesetih godina prošlog veka, Srbija je imala natalitet na nivou proste reprodukcije stanovništva. Do 2018. stopa nataliteta iznosila je oko 1,49 dece po ženi, što ukazuje na niz ekonomskih i kulturnih promena koje su od tada dale prioritet drugim aktivnostima. Nizak nivo fertiliteta zabrinjava nacionalne vlade barem od francusko-nemačkog sukoba 1870-ih, kao što je opisano u istorijskom odeljku. Kada je nivo fertiliteta u nekoliko evropskih gradova i među određenim etničkim potpopulacijama pao ispod nivoa proste reprodukcije od dvoje preživle dece po ženi 1920-ih i ranih 1930-ih, pojavio se još jedan talas zabrinutosti zbog pretpostavljenih negativnih posledica niskog fertiliteta. Promena nacionalnih odnosa snaga i ekonomije dovela je do ponovnog usredsređivanja na nizak natalitet tokom i nakon ovog vremenskog perioda, a mere politike su pokušavale da deluju protiv ovog trenda nalazeći vrlo različite izraze u mnogim zemljama.

Čuvena pronatalitetna populaciona politika u Švedskoj vezana je za rad Gunara Mirdala i Alve Mirdal iz 1930-ih, koji su ukazivali na to da država blagostanja utiče na povećanje fertiliteta tako što istovremeno podstiče žene da učestvuju u radnoj snazi i da odga-

jaju decu, što je u to vreme bio prilično radikalna stav. Autoritarniji pristup zauzela je nacistička Nemačka, koja je davala snažnu moralnu i materijalnu podršku porodicama s više dece, sa eksplisnim naglaskom na prednostima koje to pruža nemačkoj naciji. Posle Drugog svetskog rata, delom zbog preterivanja do kojih su te politike dovele u Nemačkoj, u većini zemalja specijalne politike za povećanje fertiliteta više nisu bile visoko na političkom dnevnom redu (osim u Francuskoj, gde je pronatalizam zapravo ojačao). Te zemlje su doživele posleratni bebi-bum, koji je u SAD i mnogim evropskim zemljama doneo stope fertiliteta do troje ili više dece po ženi u proseku. Ovaj bebi-bum je rezultat kombinacije porasta broja ranih brakova (čime je okončan prethodni „evropski obrazac braka“, koji karakteriše kasni brak i veliki procenat ljudi koji se nikada ne venčavaju) s privrednim rastom i široko rasprostranjenim optimizmom u pogledu budućnosti.

Tokom 1970-ih u mnogim evropskim zemljama došlo je do prilično oštrog pada stope fertiliteta. Pošto se poklopio sa uvođenjem i širokom upotrebom hormonskih kontraceptivnih pilula, taj pad je u zemljama nemačkog govornog područja nazvan „Pillenknick“ (što

znači zaokret u natalitetu koji je rezultat pilule). Ali pilula je bila samo efikasniji metod kontracepcije od prethodnog, a ne osnovni razlog za pad stope fertiliteta; do njega je došlo zbog društvenih i normativnih promena, o čemu se govori u poglavlju o demografskim tranzicijama. Već 1978. godine jedna važna knjiga koju je objavio Savet Evrope, *Population Decline in Europe* (Smanjenje broja stanovnika u Evropi), opisuje društvene promene koje se odvijaju (Council of Europe, 1978).

Zanimljiv kvaziprirodni eksperiment u pronatalitetnoj politici može se testirati poređenjem dve nemačke države, istočne i zapadne, podeljene gvozdenom zavesom. Sve do otprilike 1974. godine ove dve države imale su isti strmoglavi pad stope fertiliteta, a onda je vlada Istočne Nemačke odlučila da primeni snažne kontramere, dok u Zapadnoj Nemačkoj nije uvedena nikakva nova specifična pronatalitetna politika (Büttner i Lutz, 1990). Fertilitet u Istočnoj Nemačkoj naglo se oporavio, dok je u Zapadnoj Nemačkoj nastavio da pada. Delotvorna politika Istočne Nemačke eksplicitno je uklonila prepreku porodičnom životu, odnosno akutnu nestašicu stambenog prostora za mlade parove (i one koji su želeli da zasnuju porodice). Svaka žena je novim reformama dobila povlašćeno stanovanje uz podršku vlade čim bi zatrudnela, bez obzira na bračni status. Zajedno sa izdašnom finansijskom podrškom i ustanovama za brigu o deci, ove politike su pomogle da se u Istočnoj Nemačkoj preokrene pad fertiliteta. Zanimljivo je da su mnoge studentkinje odlučivale da rano rode barem jedno dete, suprotno opštem trendu u industrijalizovanim društvima, verovatno da bi iskoristile ove mere podrške. Kao nasleđe ovog obrasca, čak i nakon ujedinjenja Nemačke, žene u istočnom delu Nemačke nastavile su da rađaju decu mnogo ranije nego u zapadnom delu.

Poslednjih decenija sve veći broj vlada pokušava da podigne stope fertiliteta sa nivoa ispod proste reprodukcije kroz različite oblike porodičnih politika. Ovo povećanje pažnje na nivou nacionalnih rukovodstava dokumentovano je redovnim istraživanjima koje sprovodi Odsek za stanovništvo Odeljenja UN za ekonomska i socijalna pitanja. Podaci pokazuju da je udeo zemalja u svetu koje navode da imaju eksplicitno pronatalitetnu politiku porastao sa 10% 1976. na 15% 2001. godine i na 28% 2015. godine. Takve politike kreću se od direktnih pronatalitetnih kampanja do mekših propisa koji pokušavaju da pomognu ljudima da usklade posao i porodični život i da imaju onoliko dece koliko lično smatraju idealnim brojem. Ključna karakteristika koja diferencira politike u različitim zemljama jeste da li one naglašavaju opštu finansijsku pomoć, obaveznu fleksibilnost za uzimanje roditeljskog odsustva nakon porođaja ili obezbeđivanje objekata za brigu o deci. Ne postoje jasni dokazi o konvergenciji takvih politika između različitih država. Različite kombinacije ova tri instrumenta politike ukorenjene su u istorijama socijalne države, kao i u različitim stavovima o porodici i o ulozi koju vlade treba da imaju kada pokušavaju da utiču na takve lične odluke.

Što se tiče naučne literature koja proučava efikasnost pronatalitetnih politika, bilo je nekoliko pokušaja da se sumiraju iskustva i efekti takvih politika na nivou fertiliteta u različitim zemljama. U mešovitim slučajevima, nisu sve sprovedene politike postigle nameravane promene uslova pod kojima se mlade žene i muškarci

odlučuju da zasnuju ili produže porodicu, a ni sve promene uslova nisu rezultirale promenama posmatranih stopa fertiliteta. Gotje je na osnovu sveobuhvatnog istraživanja mnogih takvih politika i njihovih efekata zaključio da su dokazi o uticajima porodičnih politika na trendove fertiliteta neuverljivi (Gauthier, 2007).

Lusi-Grojlih i Tevenon proučavali su iskustva 18 zemalja članica OECD-a u periodu od 1980. do 2007. Zbog činjenice da su rane 2000-te bile period povećanja stope ukupnog fertiliteta u mnogim bogatim zemljama, ova studija je imala za cilj da proceni ulogu različitih politika u onome što se nazvalo „skorašnjim porastom fertiliteta“ (Luci-Greulich i Thevenon, 2013). Njihovi rezultati pokazuju da su svi instrumenti porodične politike (plaćeno odsustvo, usluge brige o deci, novčani transferi) pozitivno uticali na fertilitet. Upoređujući različite intervencije, otkrili su da su i novčane naknade tokom detinjstva i usluge brige o deci imale veći uticaj od prava na odsustvo ili pomoći dodeljenih u vezi s porođajem. Nalazi o najdelotvornijim pronatalitetnim politikama sugerisu da roditelji imaju na umu duži vremenski horizont i da računavaju predviđenu stabilnost i postojanost takvih politika prilikom donošenja odluka o fertilitetu. Menjanje takvih politika u svakom izbornom ciklusu ili izostanak garantovanja njihove trajnosti na neki drugi način narušavaju poverenje budućih roditelja u takve mehanizme podrške.

Druga, sasvim skorašnja komparativna studija takođe uzima u obzir najnovije padove stopa ukupnog fertiliteta u nekoliko industrijalizovanih zemalja (Stone, 2020). Sa specifičnom orijentacijom na Sjedinjene Države, ona se pita šta Sjedinjene Države mogu naučiti iz iskustava drugih zemalja, uglavnom evropskih. Studija upoređuje iskustva Poljske i Mađarske kao istaknutih primera velikih javnih napora da se poveća natalitet. Proučavajući kratkoročne trendove u opštoj stopi nataliteta, ona pokazuje da je u Poljskoj stopa nataliteta porasla za nekih 10% ubrzo nakon inicijativa politike, ali je zatim pala na nivo koji je ipak bio za 6% viši nego pre tih mera. U Mađarskoj su različiti, ali podjednako ambiciozni naponi rezultirali kratkoročnim povećanjem od 2%, za kojim je usledilo smanjenje, tj. pad ispod nivoa opšte stope nataliteta kakav je bio pre nego što su te politike uspostavljene. Jedan od problema o kome autor spekulira u studiji jeste da je mađarski sistem projektovan da snažno podstiče veće porodice, posebno da parovi imaju treće dete (ili više dece). Ipak, nakon samo nekoliko godina, prerano je suditi o dugoročnom uspehu ovih ambicioznih inicijativa i rezultati se mogu promeniti.

U gore opisanoj studiji, Stoun takođe daje metaanalizu 34 akademske studije od 2000. godine u kojima se procenjuje delotvornost konkretnih pronatalitetnih politika, a 22 studije sadrže dovoljno detaljnu analizu efekata politike da bi se koristile za procenu toga kako se na fertilitet može uticati različitim pronatalitetnim podsticajima (Stone, 2020). Rezultati pokazuju da se povećanjem sadašnje vrednosti dečjih dodataka, koja iznosi 10% prihoda domaćinstva, mogu očekivati između 0,5% i 4,1% veće stope nataliteta. Ukratko, studija otkriva da veća finansijska podrška donosi više dece, ali za to su potrebna značajna finansijska sredstva. Drugim rečima, preskup je pokušaj da se stope fertiliteta povećaju do nivoa proste reprodukcije isključivo kroz gotovinske podsticaje.

Još fundamentalnije, šta je cilj politike fertiliteta? Tehnički, fertilitet na nivou proste reprodukcije definiše se kao nivo fertiliteta kojim je jedna generacija žena u potpunosti zamenjena drugom. U praksi, ovo se često aproksimira sa stopom ukupnog fertiliteta od 2,1 (što je nešto iznad dva deteta po ženi, da bi se prilagodio mortalitetu dece i odnosu polova pri rođenju). U okruženjima sa visokim mortalitetom, stopa ukupnog fertiliteta za prostu reprodukciju može biti čak 2,4-2,5, a u okruženjima sa veoma niskim mortalitetom može biti niža od 2,1. Ali nivo fertiliteta za prostu reprodukciju ne znači nužno da je veličina populacije konstantna na duži rok. Ovo je slučaj samo kada je efekat početne starosne strukture (zamah rasta stanovništva) nestao i nema migracija i daljih promena u mortalitetu ili očekivanom životnom veku. Pošto nijedna prava populacija nema ove karakteristike, fertilitet za prostu reprodukciju je zaista veoma apstraktan koncept u kontekstu teorije stacionarne populacije – onaj koji je umakao iz laboratorije tehničkih demografa i uticao na razmišljanje mnogih ljudi koji zapravo ne razumeju implikacije ili se oslanjaju na ova merenja koja nisu pogodna za karakteristike stvarnog sveta.

Diskusija o pokazateljima fertiliteta – na koji se najpre osloniti?

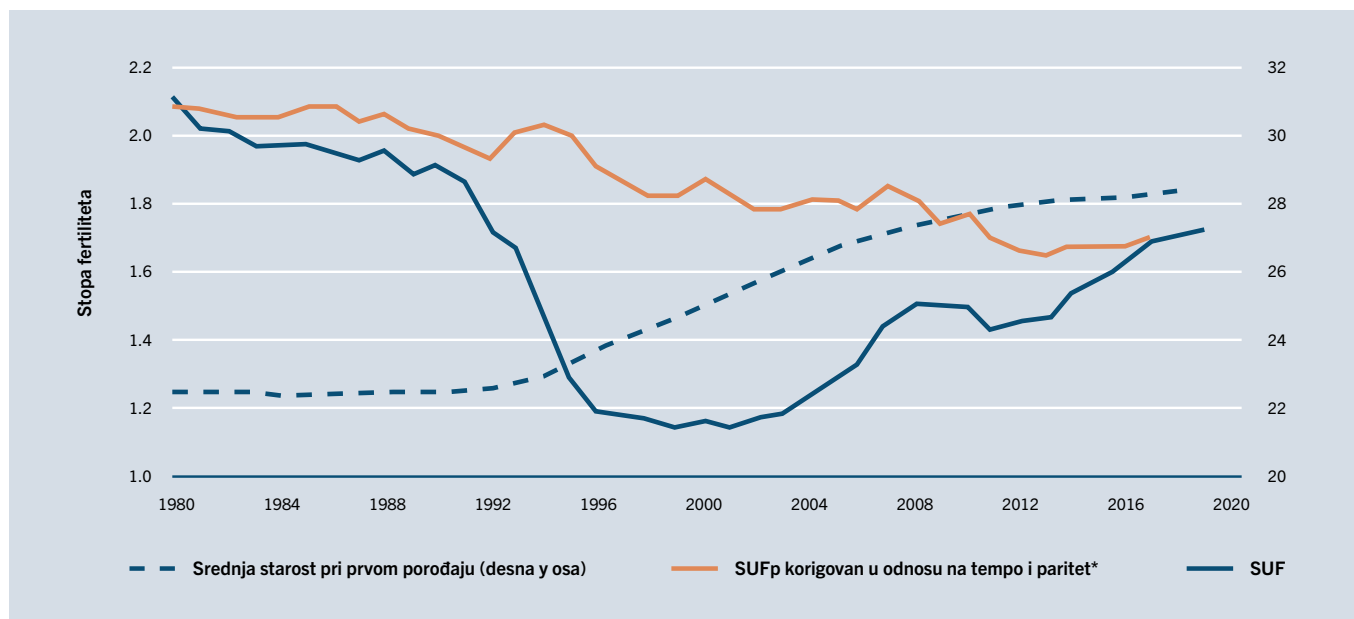
Različiti pokazatelji fertiliteta mogu ispričati veoma različite priče. Prilikom pokušaja da se proceni pitanje da li nivo fertiliteta treba posmatrati kao prenizak i da li određene mere politike zaista utiču na trendove fertiliteta, od velike je važnosti koji se pokazatelj koristi.

Sve do 1980-ih, najčešće korišćeni indikator je bio i najlakše dostupan – opšta stopa nataliteta, koja jednostavno navodi broj rođenih u datoj zemlji podeljen s ukupnim stanovništvom te zemlje. Ali ovaj pokazatelj nije zadovoljavajući iz više razloga, najviše zbog toga što

u velikoj meri zavisi od starosne strukture određene populacije. U zemlji s visokim udelom žena u reproduktivnom dobu, opšta stopa nataliteta može biti viša nego u drugoj zemlji sa manje žena u toj starosnoj grupi, iako bi u njoj broj dece po ženi mogao biti veći. Ova činjenica u velikoj meri ograničava uporedivost opšte stope nataliteta između zemalja i tokom vremena. Da bi se izbegao ovaj problem, indikator stope ukupnog fertiliteta umesto toga koristi zbir stopa fertiliteta svih uzrasnih grupa uočeni u jednoj zemlji u datoj kalendarskoj godini, čime se eliminiše obmanjujući efekat različitih starosnih struktura među zemljama i tokom vremena.

Stopa ukupnog fertiliteta je trenutno najčešće korišćeni pokazatelj i može se tumačiti kao srednji broj dece koju bi kohorta žena imala ako, u datom uzrastu, dožive stope fertiliteta specifične za uzrast uočene u ovoj kalendarskoj godini. Ova hipotetička kohorta žena ponekad se naziva i sintetičkom kohortom, jer u stvarnosti nijedna grupa žena ne teži takvom skupu konstantnih stopa fertiliteta. Ali novija istraživanja su pokazala da stopa ukupnog fertiliteta ima još jedan problem (nazvan „efekat tempa“), jer je veoma osetljiva na iskrivljenja izazvana promenljivim rasporedom fertiliteta. Konkretno, čak i manje promene u prosečnoj starosti žena pri rađanju imaju značajan uticaj na stopu ukupnog fertiliteta – na primer, ako 10% žena odluči da odloži porođaj za godinu dana u budućnost, stopa ukupnog fertiliteta za tekuću godinu će biti 10% niža čak i ako žene imaju isti broj dece do 45. godine. U međuvremenu, prosečna starost pri rađanju bi se povećala samo za desetinu godine.

Uticaj ovih iskrivljavanja vremena ili „tempa“ na pokazatelj stope ukupnog fertiliteta ilustrovan je u slučaju još jedne istočnoevropske zemlje, Češke Republike, na slici 6. Stopa ukupnog fertiliteta bila je prilično stabilna, na uporedivo visokom nivou, sve do transformacije zemlje 1990. godine, a onda je ušla u nagli pad, sa oko 1,9 na manje od 1,2 do 1996. godine i ostala na tom veoma niskom nivou do 2003. Kao što se vidi na slici, ovaj nagli pad stope ukupnog fertiliteta bio je

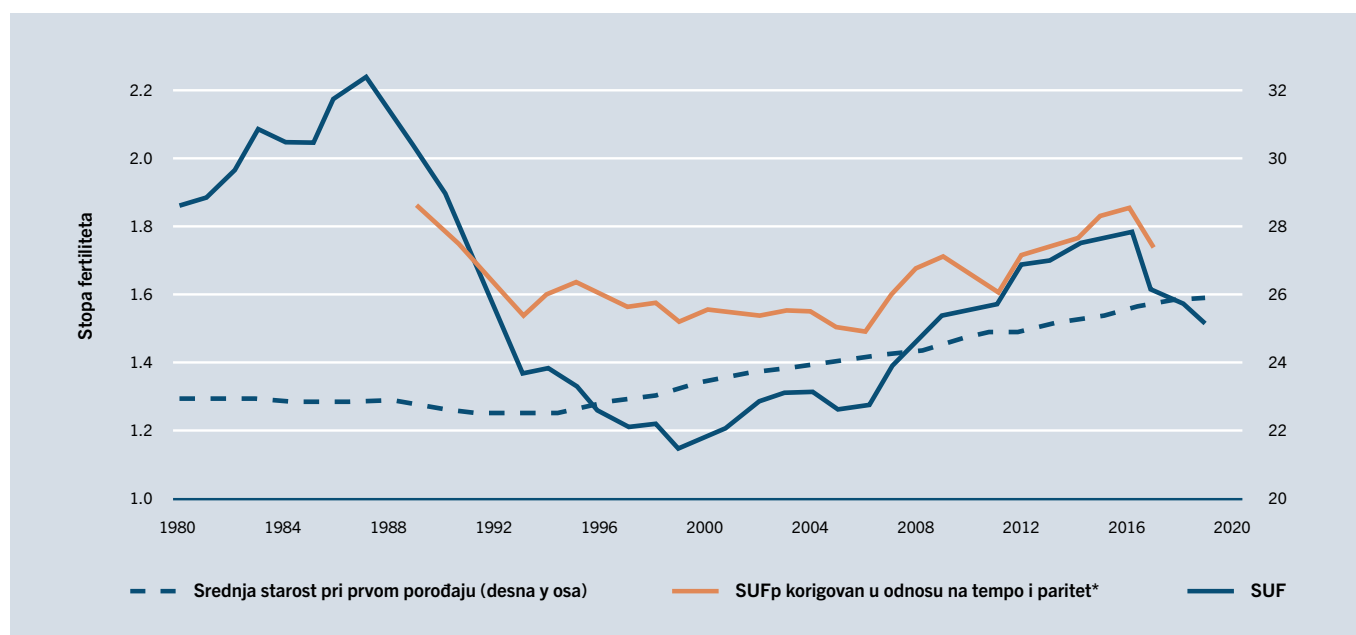
Slika 6. Trendovi fertiliteta u Češkoj Republici 1980–2019.

Izvor: VID i IIASA, 2020.

povezan s prilično snažnim povećanjem srednje starosti pri prvom porođaju. Od 2004. godine stopa ukupnog fertiliteta se povratila na sadašnjih 1,7, a povećanje starosti pri prvom porođaju je uglavnom prestalo. Slični obrasci primećeni su u mnogim evropskim zemljama. Međutim, skorašnji oporavci veoma zavise od tehničkih detalja merenja fertiliteta i nacionalne vlade ih često brzopleto tumače kao uspehe svojih politika usmerenih ka većem fertilitetu.

Da li ovi trendovi u stopama ukupnog fertiliteta pričaju pravu priču u smislu „kvantuma“ fertiliteta, ili neiskrivljenog nivoa fertiliteta, ili stvarnog broja dece koju žene u proseku imaju tokom svog života? Najbolja mera očigledno bi bila završeni kohortni fertilitet. Međutim, ovaj krajnji broj dece koju su žene imale tokom svog života može se proceniti tek kada ženska kohorta završi rađanje, što u praksi zahteva čekanje do 45-50 godina. Za nestrpljivog posmatrača, ovo je obično predug period čekanja da bi shvatio uticaj određenih poli-

tika na fertilitet, posebno zato što će većina dece iz ove kohorte već biti odrasli u vreme kada kohorta bude „završena“, pošto su rođena pre 20-25 godina. Delotvorna i relativno nova aproksimacija krajnjeg, pravog nivoa fertiliteta uz korišćenje savremenih informacija naziva se „korigovana stopa ukupnog fertiliteta“, a projektovana je da eliminiše distorzije usled efekata tempa i promena u distribuciji pariteta (Bongaarts and Sobotka, 2012). Ova korigovana stopa ukupnog fertiliteta prikazana je kao narandžasta linija na slici 6. U Češkoj Republici je, uz neke manje fluktuacije, došlo do skoro linearnog pada kvantuma fertiliteta od 1980-ih do poslednjih godina. Nema ni naglog pada ni spektakularnog oporavka, kao što navodi stopa ukupnog fertiliteta. Ovo takođe ukazuje da bi tvrdnje da su određene politike, koje su ovom prilikom dovele do višeg nivoa fertiliteta, u najboljem slučaju važile u smislu usporavanja povećanja prosečne starosti pri rađanju bez uticaja na kvantum fertiliteta.

Slika 7. Trendovi fertiliteta u Rusiji 1980–2019.

Izvor: VID i IIASA, 2020.

Slika 7 prikazuje grafikon koji je uporediv sa grafikonom na slici 6, ali za Rusiju, što je verovatno najistaknutiji slučaj snažne pronatalitetne politike poslednjih godina u Evropi. Obrazac u Rusiji je zapravo prilično sličan onom u Češkoj, a Rusija doživljava nagli pad stope ukupnog fertiliteta, sa više od 2,0 na manje od 1,2, koji je povezan sa političkim, ekonomskim i društvenim preokretom tokom 1990-ih. U Rusiji je povećanje nataliteta povezano s prilično značajnim pronatalitetnim merama i široko se tumači kao dokaz da takve politike zaista deluju ako su dovoljno velikodušne. Stopa ukupnog fertiliteta u Rusiji dostigla je nivo od skoro 1,8 2016. godine, iako je poslednji put bila praćena regresijom stope ukupnog fertiliteta na 1,5 poslednjih godina. Narandžasta linija na slici 7, koja prikazuje „korigovanu stopu ukupnog fertiliteta“, ponovo pokazuje mnogo manje fluktuacije kada se oslanja na „korigovanu“ metodologiju, iako je, za razliku od Češke, došlo do stvarnog povećanja procenjenog kvantuma fertiliteta u Rusiji između 2005. i 2016. Da

li će ovaj veći fertilitet nastaviti svoj zamah ili ne, pokazaće podaci u narednih nekoliko godina.

A pored ovih tehničkih detalja, da li je zaista poželjno da sve populacije imaju za cilj stacionarni efekat koji se podrazumeva uz održavanje fertiliteta na nivou proste reprodukcije? Jedna studija sistematski se bavila ovim pitanjem i postavila je pitanje šta je „optimalni“ nivo fertiliteta prema različitim skupovima kriterijuma (Striessnig i Lutz, 2013). Ako je cilj da zemlja nadmaši svoje susede, onda je „optimalni“ nivo fertiliteta vezan za konkurentsku grupu. Ako susedi imaju isti cilj, onda potraga za „optimalnim“ nivoom fertiliteta može postati neodrživa trka u naoružanju. Ako je, s druge strane, cilj da se minimizira ljudski otisak na ovoj planeti bez pridavanja posebne vrednosti ljudskom životu, kao što sugerišu zagovornici jakih mera održivosti, onda bi „optimalni“ fertilitet mogao čak biti i nula.

Ako se kao kriterijumi uzmu pokazatelji ljudskog blagostanja i troškovi starenja stanovništva i ako je stanovništvo stratifikovano po obrazovnim grupama kako bi se produktivno uzela u obzir razlika, onda postoji prilično širok dugoročni „optimalni“ raspon stopa ukupnog fertiliteta, od 1,5 do 1,8 (Striessnig and Lutz, 2013). Iz ove perspektive, optimalna stopa ukupnog fertiliteta može biti ispod 2,0, jer se s manje dece može više uložiti u svako dete, čime se povećava produktivnost. Ali ispod 1,5, trošak starenja i pripadajućih penzija poništio bi tu korist u ovom ekonomskom odmeravanju troškova i koristi, a sigurno postoje prelomne tačke na putu između 1,5 i 2,0 u kojima se se gubi ekonomija obima i šira ekonomija postaje manje produktivna. Ako se u jednačinu dodaju druga

razmatranja, kao što su degradacija prirodnih resursa ili klimatske promene, onda bi „optimum“ bio verovatno niži, u zavisnosti od lokalnih uslova i težine koja se pripisuje dugoročnijim ekološkim problemima u odnosu na kratkoročne ekonomske probleme. Ipak, ako ne postanemo besmrtni ili ako migracioni prilivi za datu zemlju ne postanu beskonačni, svako stanovništvo koje se ne reprodukuje u nekom trenutku (barem tokom nekoliko vekova) na kraju nestaje. U vremenskom okviru kreiranja politike i planiranja, ono što bi trebalo smatrati „optimalnim“ nivoom fertiliteta jeste pitanje vrednosti, prosuđivanja i prioriteta – bilo da to znači ispod nivoa, na nivou ili iznad nivoa stope ukupnog fertiliteta od 2,1.

7 Ekonomske i geopolitičke posledice pada broja stanovnika

U ekonomskoj literaturi dosta se pisalo o ekonomskim posledicama starenja stanovništva, a mnogo manje o padu stanovništva i depopulaciji koja je povezana sa snažnom migracijom (verovatno zato što to još nije uticalo na zemlje u kojima žive vodeći ekonomisti). Ipak, razumno je pretpostaviti da ekonomske posledice smanjenja veličine stanovništva idu dalje od onih povezanih sa starenjem stanovništva, kroz manje ekonomije obima u smislu veličine tržišta ili određenih sektora privrede koji su usko povezani s povećanjem populacije, npr. u građevinskoj industriji.

Pošto su ekonomisti često skloni da razmišljaju u okvirima ekvilibrijuma, njihov prvi pristup bio bi da posmatraju pad broja stanovnika samo kao prolaznu pojavu, sve dok se ne postigne nova stacionarna populacija. Međutim, proces smanjenja može dovesti do (a) značajnih troškova prilagođavanja društva tokom tranzicije sa većeg na manji broj stanovnika, (b) promene u distribuciji stanovništva, kao i promene u distribuciji ishoda (blagostanja) među potpopulacijama i (c) mogućih različitih dugoročnih ishoda u smislu ekonomskog učinka i blagostanja u zavisnosti od toga kako je proces oblikovan kreiranjem politike (npr. u kojoj meri se smanjenje radne snage može suprotstaviti investicijama u obrazovanju ili drugim pozitivnim povećanjima produktivnosti).

U pokušaju da se sistematičnije pozabavimo mogućim ekonomskim izazovima povezanim sa smanjenjem stanovništva, prvo se može razmišljati o nepoželjnim neravnotežama koje nastaju u tom procesu.⁸ Prva neravnoteža odnosi se na starenje, koje se obično povezuje sa smanjenjem broja stanovnika. Ovo zauzvrat stvara dobro poznati problem (mogućeg) povećanja ekonomske zavisnosti zbog starije, zavisnije populacije. Izazov politike je da se ovo nadoknadi obezbeđivanjem ulaganja u ljudski kapital, pored povećanja učešća žena u radnoj snazi i podizanja starosne granice za odlazak u penziju.

Druga moguća neravnoteža leži u geografskoj distribuciji stanovništva, budući da u mnogim empirijski posmatranim slučajevima smanjenja broja stanovnika postoji tendencija da se stanovništvo grupiše u aglomeracije, što podrazumeva (a) regionalno diferencirane procese lokalizovanog smanjenja (ili čak rasta) stanovništva koje karakteriše snažna međuregionalna migracija unutar zemlje, (b) međuregionalne gradijente (često gradijent urbano-ruralno) u smislu obima ili potreba za kreiranjem politike ili čak pravca kreiranja politike (na primer, potrebe politika za tržište stanova koje pozivaju na ekspanziju u aglomeracijama, ali i za „smanjenje“ u seoskim područjima i manjim gradovima); pored toga, postoje međuregionalni obrasci ponašanja i stavova, kao i prelivanja (npr. uz poštovanje svih podsticaja koji regulišu migraciju), i (c) sortiranje stanovništva (na primer, mladi i obrazovani koji se sele u aglomeracije, ostavljajući stare i manje kvalifikovane za sobom), što je poseban izazov u međuregionalnim migracijama (i može pojačati međuregionalne neravnoteže).

Konačno, u smislu ukupne ekonomske aktivnosti, smanjenje stanovništva (ako je sve ostalo jednako) obično će smanjiti ukupan BDP ili dovesti do nižeg ukupnog rasta u zemlji. Međutim, osim ako čista veličina stanovništva nije jedan od najvažnijih faktora (na primer, za odbranu ili za sposobnost da se preduzmu velike investicije u infrastrukturu), težište bi trebalo da bude na vrednostima po glavi stanovnika, jer je to ono što je važno za ekonomsko blagostanje ljudi. Zanimljivo je da se niži rast stanovništva tradicionalno doživljava kao koristan za prihod po glavi stanovnika. Razlog za ovo je slabije razvodnjavanje kapitala: potrebno je manje ulaganja da bi se novi radnici opremili kapitalom (i time održali zalihe kapitala po glavi stanovnika), tako da se određeni obim štednje može uložiti u povećanje zaliha kapitala po radniku i, na taj

⁸ U ovom poglavlju dosta su korišćeni naučni doprinosi Majkla Kuna.

način, podići produktivnost rada. Niži rast stanovništva može doneti druge ekonomske koristi u smislu većeg učešća žena u radnoj snazi, razmene između kvaliteta i kvantiteta kao olakšice ulaganja u ljudski kapital i slabljenja efekata zagušenja (u vezi sa zajedničkom infrastrukturom, životnom sredinom itd.). Ali postoje i mogući efekti kompenzacije koji negativno utiču na dohodak po glavi stanovnika u slučaju nižeg rasta stanovništva: efekti obima (ili efekti obrnutog obima) opadajuće populacije mogu dovesti do smanjenja specijalizacije i sporije inovacije, kao i do neravnoteže u ponudi i potražnji za radnom snagom, što dovodi do neusklađenosti i mogućih efekata odliva mozgova (u otvorenim privredama), posebno ako postoji selektivna migracija.

Iako je ova lista mogućih ekonomskih implikacija smanjenja stanovništva samo rezime stanja ekonomske literature, ona takođe predstavlja istraživački plan za dublju empirijsku analizu različitih mehanizama koji su u to uključeni, a koji mogu imati neutrališuće efekte u suprotstavljenim pravcima. Drugim rečima, s teorijske tačke gledišta uopšte nije jasno da li su ekonomski efekti smanjenja broja stanovnika generalno pozitivni ili negativni. Izazov politike je, dakle, da se obuzdaju potencijalne negativne nuspojave smanje-

nja stanovništva obezbeđivanjem adekvatnih ulaganja u obrazovanje ili zdravlje kako bi se ljudski kapital po radniku povećao dovoljno da se kroz povećanje produktivnosti nadoknadi potencijalno smanjenje broja radnika. Ulaganje u automatizaciju rada nudi još jednu strategiju upravljanja za proizvodnju većeg rezultata s manje radnika, što su izgledi kojima teže mnoge napredne privrede.

Osim mogućih ekonomskih uticaja opadanja broja stanovnika, takođe se naširoko raspravlja o geopolitičkim implikacijama zbog promena u relativnim veličinama stanovništva usled brzog rasta u nekim delovima sveta – posebno u Africi – u kombinaciji s padom u drugim krajevima (kao što su zemlje u Evropi). Ali kao što smo objasnili u uvodu i ilustrovali u nekoliko drugih odeljaka, manje je bitan broj ljudi, a najvažnije je ono što je u glavama, tj. ljudski kapital, uglavnom u obliku obrazovanja i veština. Na slici 8 prikazani su trendovi stanovništva u četiri svetska regiona prema stepenu obrazovanja, sa rekonstruisanim podacima do 1950. godine i projekcijama prema srednjim scenarijima iz najnovijih populacionih scenarija proizvedenih zajedničkim naporima Evropske komisije i Vitgenštajn centra (WIC, 2019).

Slika 8. Stvarni i projektovani broj stanovnika (u milionima) prema nivou obrazovanja od 1950. do 2075. godine, sa pretpostavljenim srednjim scenarijom u četiri ključna regiona UN.

Izvor (VIC, 2019).

Slika 8 suprotstavlja dva evropska regiona (istok i zapad, koristeći regionalne definicije UN) sa relativno stabilnim stanovništvom u odnosu na brzorastuće kontinente Aziju i Afriku. Dok je stanovništvo istočne Evrope (uključujući Rusiju) očigledno na opadajućoj putanji u smislu ukupnog broja stanovnika (sa preko 300 miliona oko 2000. godine na manje od 250 miliona projektovanih do 2075. godine), populacija sa višim obrazovanjem se prilično snažno širi na skoro 100 miliona. Imajući u vidu prevashodnu važnost ljudskog kapitala, o kojoj je ranije bilo reči, ovo je zapravo prilično obećavajući budući trend i sigurno izgleda mnogo manje negativno nego što bi sam ukupan broj stanovnika podrazumevao kroz fokusiranje na smanjenje.

U zapadnoj Evropi trend nije toliko drugačiji, s razlikom u daljem projektovanom porastu broja stanovnika, uglavnom zbog pretpostavke da će se migracioni prilivi nastaviti. Predviđena ekspanzija populacije sa višim obrazovanjem brža je u zapadnoj nego u istočnoj Evropi zbog snažnijih nedavnih ulaganja u visoko obrazovanje, ako se trendovi nastave. Ali nema razloga zašto istočna Evropa ne bi mogla da pokuša i da ubrza svoju buduću ekspanziju obrazovanja, a već je odnos onih koji ne rade i radnika u istočnoevropskim zemljama često u povoljnijoj ravnoteži nego u zapadnoj Evropi. Na slici 8 Azija je očigledno najnaseljeniji kontinent, s trenutnim nivoom stanovništva od 4,6 milijardi ljudi, što čini skoro 60% svetske populacije. Ipak, trendovi fertiliteta u većini azijskih zemalja – posebno u Kini

– zabeležili su veoma brz pad i stoga se očekuje da će ukupno stanovništvo Azije dostići vrhunac oko 2050. godine, s nešto više od 5 milijardi ljudi, ali će visokoobrazovano stanovništvo nastaviti da raste. Uzimajući u obzir da 1950. godine više od polovine odrasle populacije Azije uopšte nije imalo formalno školovanje (crvena oblast na slici 8), značajno je da danas više od polovine ima srednju školu (što znači da su završili najmanje nižu srednju školu) ili visoko obrazovanje.

Stanovništvo Afrike će se verovatno više nego udvostručiti, sa sadašnjih 1,3 milijarde na oko 2,8 milijardi do 2075. godine. Danas u Africi još uvek trećina celokupnog odraslog stanovništva nema nikakvo formalno obrazovanje, a udeo onih s višim obrazovanjem je marginalan. U teorijskom slučaju trenutnih trendova koji će se nastaviti u narednim decenijama, Africi bi bile potrebne decenije da sustigne situaciju u kojoj je Azija danas u pogledu nivoa obrazovanja, a tek do kraja vremenskog horizonta 2075. godine njen nivo obrazovanja bio bi uporediv sa onim u današnjoj istočnoj Evropi. Geopolitičke promene će u velikoj meri zavisiti od ljudskog kapitala i povezanih ekonomskih performansi zemalja i svetskih regiona. U tom pogledu projekcije stanovništva vezane za obrazovanje otkrivaju relativno povoljan položaj za visoko razvijene zemlje u poređenju s budućnošću koju trendovi u veličini budućeg stanovništva sami po sebi mogu podrazumevati kada se izolovano posmatraju.

8 Sveobuhvatni odgovori politike: jačanje nacionalne baze ljudskih resursa

Tokom druge polovine 20. veka (barem do 1994. godine) dominantna paradigma populacione politike, koju su podržavale jake donatorske agencije, usredsređivala se na obuzdavanje brzog rasta stanovništva u zemljama u razvoju kroz planiranje porodice. Postojale su i nesuglasice po pitanju ove paradigme, uglavnom iz tadašnjih socijalističkih zemalja, koje su ukazivale na važnost rasta stanovništva za društveni i ekonomski razvoj. Tokom 1980-ih postao je popularan i stav da je stanovništvo neutralan faktor u pogledu razvoja. Na početku novog veka došlo je do sve veće diferencijacije, ako ne i konfuzije, oko cilja populacione politike i odgovarajućih instrumenata za njihovo sprovođenje. Dok su pre 1994. strepnje u vezi s rastom stanovništva u zemljama u razvoju dominirale diskusijama na međunarodnim forumima, neke vrste pronatalizma uvek su postojale i oblikovale politike pojedinih zemalja, mada su imale izrazito specifične nacionalne perspektive. Međunarodna konferencija o stanovništvu i razvoju (International Conference on Population and Development – ICPD), održana u Kairu 1994. godine, zabeležila je veliki pomak od demografskih ciljeva ka fokusu na individualna reproduktivna i ljudska prava. Iako je važna

iz perspektive ljudskih prava, ova promena je dovela do toga da se generalno manje pažnje posvećuje razmatranjima ukupnog nivoa stanovništva. Sada ostaje vakuum u pogledu populacionih politika koje se bave stanovništvom u pravom značenju te reči, kao zbirovima ljudi čiji promenljivi veličina i sastav podjednako utiču na dobrobit pojedinaca i društava.

Danas vlade sve većeg broja zemalja čiji nizak nivo fertiliteta i brzo starenje stanovništva izazivaju ozbiljnu zabrinutost aktivno traže političke intervencije delotvorne na nivou pojedinca. Ovaj problem je pogoršan u zemljama poput Srbije, koje imaju značajnu emigraciju i gube ljude i njihove veštine jer druge zemlje daju veće plate. Upravo ova kombinacija negativnog prirodnog priraštaja (odnosa rođenih i umrlih) i značajne emigracije čini depopulaciju gorućim pitanjem od najveće važnosti u zemljama pogođenim ovim fenomenom.

Šta bi bila odgovarajuća paradigma populacione politike koja bi mogla delotvorno da se bavi ovim problemima depopulacije i da u isto vreme bude šire primenljiva na druge zemlje koje su još u ra-

nijim fazama svojih demografskih tranzicija? U članku pod naslovom „A Population Policy Rationale for the Twenty-First Century“ (Objasnenje populacione politike za 21. vek) sugerise se da cilj populacione politike treba da bude jačanje baze ljudskih resursa za nacionalni razvoj, kao i globalni održivi razvoj (Lutz, 2014). Populacione politike sa ovom svrhom mogu se posmatrati kao „upravljanje javnim ljudskim resursima“, da bi se naglasila analogija koja je široko shvaćena u privatnom sektoru. Prema ovom pristupu, nijedna određena veličina populacije, specifična stopa rasta, određena stopa fertiliteta ili određena starosna struktura ne posmatraju se kao cilj sami po sebi. U sklopu ljudskih prava, populacione politike bi trebalo – umesto da postignu potencijalno proizvodnje ciljeve – da pokušaju da delotvorno i fleksibilno upravljaju našim javnim ljudskim resursima kako bi se postiglo najviše dugoročno blagostanje sadašnjih i budućih generacija.

Slično velikoj kompaniji koja pokušava da obuču zaposlene i zadrži talente koje zapošljava, nacionalna vlada treba da ima dosledne i koherentne strategije u obrazovanju kao način da pomogne svojim ljudima da uspostave zadovoljavajući radni život i izgrade bazu ljudskih resursa svoje zemlje. Širok je spektar instrumenata za postizanje takvih ciljeva, od porodične politike i politike socijalne zaštite, preko obrazovne i zdravstvene politike, do migracija i politike tržišta rada. Naročito obrazovanje, kao najvažnija državna institucija za pripremu mladih, treba da daje prioritet tome da sledećoj generaciji prenese (po kvalitetu i vrsti) veštine koje su zemlji potrebne od njene radne snage za zadovoljavanje kolektivnih potreba, i pojedinaca i zemlje u celini. Takve politike za ograničavanje jaza u veštinama trebalo bi da uključe nekoliko postojećih ministarstava koja obično rade izolovano na određenim sektorima umesto da se osećaju odgovornim za međusektorsku saradnju kako bi se zajednički bavila različitim aspektima ljudskih resursa. Možda bi čak bilo vredno razmisliti o stvaranju nove koordinacione agencije (ili novog ministarstva), koja bi direktno odgovarala premijeru i koja bi nadgledala sinergijsku saradnju javnih napora u tom cilju. Sveobuhvatno rešavanje izazova upravljanja javnim ljudskim resursima može pomoći da se integrišu često odvojene oblasti politike u jednu sveobuhvatnu politiku u korist svake zemlje, njene privrede i njenog stanovništva.

Za visoko razvijene zemlje nedostatak koordinacije po ovim pitanjima i rezultujući nedostatak radne snage često znače da se politike migracije radne snage takmiče s ciljevima međunarodne pomoći ili regionalnog razvoja, koje sve izražava ista vlada. Kao stvar dobre prakse i izbegavanja ovih nepovezanosti trebalo bi eksplicitno da se razmotri kako relevantne političke odluke utiču na resurse ljudskog kapitala u zemljama porekla u slučaju oblasti s visokim nivoom emigracije. Već 1970-ih ova zabrinutost izazvala je žestoku raspravu u UN nakon što su ekonomisti Bagvati i Delalfar predložili porez na emigrante koji su stručnjaci u svom poslu iz zemalja u razvoju kako bi pomogli da se oduže zajednicama za potrošnju ograničenih obrazovnih resursa zemlje u razvoju i transfer ovog „bogatstva“ i nerealizovanih doprinosa za koje se očekivalo da daju bogatijim zemljama, a ne svojoj matičnoj zemlji (Bagvati i Delalfar, 1973). Ovo je viđeno kao administrativno, a još više kao politički teško sprovodivo rešenje, ali nije bez presedana da zemlja zahte-

va poreski odnos sa svojim građanima u inostranstvu, kao što, na primer, Sjedinjene Države danas zahtevaju od svojih građana koji rade u inostranstvu. Dok se Bagvatijeva i Delalfarova direktna korekcija eksternalija fokusirala na pojedinca koji je imao koristi od zemlje u razvoju koja je ulagala u njega, kasnije varijacije predloga bavile su se temom na nivou zemlje, zahtevajući da vlade aktivno prepoznaju probleme i potencijalno neprijatne promene od strane visokorazvijenih zemalja.

Naročito se u Evropi mnogo se govori o solidarnosti, koja se u svom možda najprijatnijem obliku može definisati kao težnja za uzajamno korisnim interakcijama između zemalja. U meri u kojoj ravnodušnost, aktivno zapošljavanje i politički okviru podstiču upornu emigraciju – naročito visokoobrazovanih pojedinaca – od ekonomski ugroženijih i depopulizovanih suseda, to bi trebalo da pokrene pitanja solidarnosti. Ovo se možda najlakše i manje apstraktno može razumeti kada odlivi postanu dramatični, kao u slučaju Rumunije – ona je u poslednjih 10 godina izgubila približno 50% lekara, koji su otišli u druge članice EU. Usledio je domino efekat, pošto je Moldavija izgubila sličan udeo svojih lekara koji su otišli u Rumuniju, pri čemu najsiromašniji najčešće ispašta na kraju. Za ono o čemu se ponekad govori kao o sili prirode, ovi odlivi su neizbežno delimični proizvodi političkih odluka ili neodlučnosti i u zemlji pošiljaoca i u zemlji prijema. Osim što zemlje imaju sopstveni interes za izradu koherentnih nacionalnih strategija upravljanja ljudskim kapitalom u cilju zadovoljavanja svojih potreba, to je i pitanje odgovornog ponašanja prema liderima u međunarodnoj zajednici.